

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ ΤΕΧΝΩΝ &
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ &
ΕΡΓΩΝ ΤΕΧΝΗΣ

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΕ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΚΑΙ
ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΧΩΡΟ: ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΚΑΙ
ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΤΗΣ
ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΤΟΥΣ

ΜΠΟΤΙΝΗ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

	ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ
	ΣΧΟΛΗ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ ΤΕΧΝΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ
	ΤΜΗΜΑ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ & ΕΡΓΩΝ ΤΕΧΝΗΣ

**ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΕ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΚΑΙ
ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΧΩΡΟ: ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΚΑΙ
ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΤΗΣ
ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΤΟΥΣ**

ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ: ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΠΟΤΙΝΗ

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΜΑΡΙΑ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΑΘΗΝΑ, ΜΑΡΤΙΟΣ 2022

UNIVERSITY OF WEST ATTICA
SCHOOL OF FINE ARTS AND CULTURE
DEPARTMENT OF CONSERVATION OF
ANTIQUITIES AND WORKS OF ART

**OUTDOOR AND INDOOR MURALS:
DIFFERENCES AND PECULIAR
CHARACTERISTICS IN THEIR
CONSERVATION PRACTICE**

STUDENT : BOTINI AIKATERINI

SUPERBVISOR : CHATZIDAKIS MARIA

THESIS DIPLOMA

ATHENS, MARCH 2022

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ ΤΕΧΝΩΝ &
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ
ΤΜΗΜΑ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ &
ΕΡΓΩΝ ΤΕΧΝΗΣ

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΕ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΚΑΙ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ
ΧΩΡΟ: ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΚΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ
ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΤΗΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΤΟΥΣ

Η πτυχιακή εργασία εξετάστηκε επιτυχώς από την κάτωθι Εξεταστική Επιτροπή:

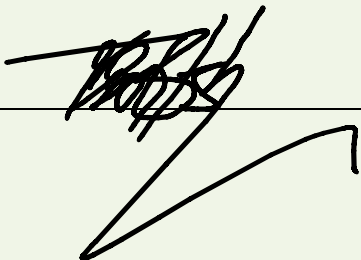
A/a	Όνομα - Επώνυμο	Βαθμίδα / Ιδιότητα	Ψηφιακή Υπογραφή
1	Χατζηδάκη Μαρία	Λέκτορας	
2	Δρ. Στεφανής Αλέξιος	Επίκουρος Καθηγητής	
3	Δρ. Μαστροθεόδωρος Γεώργιος	Διδάσκων επί συμβάσει	

ΔΗΛΩΣΗ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΠΤΥΧΙΑΚΗΣ/ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η κάτωθι υπογεγραμμένη Μποτίνη Αικατερίνη του Θεοδώρου, με αριθμό μητρώου 15042 φοιτήτρια του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής της Σχολής Εφαρμοσμένων Τεχνών και Πολιτισμού, του Τμήματος Συντήρησης Αρχαιοτήτων και έργων τέχνης, δηλώνω υπεύθυνα ότι: «Είμαι συγγραφέας αυτής της πτυχιακής/διπλωματικής εργασίας και ότι κάθε βοήθεια την οποία είχα για την προετοιμασία της είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται στην εργασία. Επίσης, οι όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε ακριβώς είτε παραφρασμένες, αναφέρονται στο σύνολό τους, με πλήρη αναφορά στους συγγραφείς, τον εκδοτικό οίκο ή το περιοδικό, συμπεριλαμβανομένων και των πηγών που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν από το διαδίκτυο. Επίσης, βεβαιώνω ότι αυτή η εργασία έχει συγγραφεί από μένα αποκλειστικά και αποτελεί προϊόν πνευματικής ιδιοκτησίας τόσο δικής μου, όσο και του Ιδρύματος. Παράβαση της ανωτέρω ακαδημαϊκής μου ευθύνης αποτελεί ουσιώδη λόγο για την ανάκληση του πτυχίου μου».

Η Δηλούσα :

ΜΠΟΤΙΝΗ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Περίληψη.....	σελ.8
Κατάλογος Εικόνων	σελ.10
Κατάλογος Πινάκων.....	σελ.11
Ευχαριστίες.....	σελ.12
Κεφάλαιο 1: Εισαγωγή.....	σελ.13
1.1. Μεθοδολογία εργασίας.....	σελ.13
1.2. Σκοπός της εργασίας	σελ.14
1.3. Η τέχνη των τοιχογραφιών μέσα στον χρόνο.....	σελ.14
1.4. Εσωτερικός - Εξωτερικός χώρος.....	σελ.15
1.5. Δομή της Εργασίας.....	σελ.16
Κεφάλαιο 2: Ανασκόπηση της Βιβλιογραφίας	σελ.17
2.1. Ανάπτυξη θεμάτων της σχετικής βιβλιογραφίας.....	σελ.17
2.1.1. Η ενημέρωση των συντηρητών για τις εξελίξεις στη συντήρηση τοιχογραφιών: διαδικτυακές πηγές και συχνότητα χρήσης	σελ.20
2.1.2. Οι κύριες διαφορές στη συντήρηση τοιχογραφιών εσωτερικού χώρου και τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου μέσα από την σχετική βιβλιογραφία.....	σελ.23
2.1.3. Λήψη αποφάσεων για τη συντήρηση τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου.....	σελ.25
2.1.4. Συχνότητα εργασιών για συντήρηση τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου.....	σελ.31

2.1.5. Οι τοιχογραφίες σε αντίξοες εξωτερικές συνθήκες.....σελ.33	σελ.33
2.1.6. Ο βανδαλισμός σε τοιχογραφίες εσωτερικού και εξωτερικού χώρου.....σελ.37	σελ.37
2.1.7. Διαφορές στη συντήρηση τοιχογραφιών σε κτήρια που χρησιμοποιούνται και σε κτήρια πλέον αχρησιμοποίητα.....σελ.40	σελ.40
2.1.8. Η απόσπαση των τοιχογραφιών.....////.....σελ.41	σελ.41
2.1.9. Η συνεργασία του συντηρητή με επαγγελματίες άλλων κλάδων.....σελ.42	σελ.42
Κεφάλαιο 3: Ερωτηματολόγιο	σελ.45
3.1. Σχεδιασμός ερωτηματολογίου.....σελ.45	σελ.45
3.1.1. Δομή του ερωτηματολογίου.....σελ.45	σελ.45
3.1.2. Δεοντολογικό και ηθικό πλαίσιο δημιουργίας ερωτηματολογίου.....σελ.46	σελ.46
3.1.3. Ερωτώμενοι.....σελ.48	σελ.48
3.2. Κριτήρια επιλογής ερωτήσεων.....σελ.49	σελ.49
Κεφάλαιο 4: Αποτελέσματα - Ερωτηματολογίου	σελ.62
4.1. Απαντήσεις ερωτηματολογίου.....σελ.62	σελ.62
Κεφάλαιο 5: Συζήτηση - Συμπεράσματα.....σελ.66	σελ.66
5.1. Σύγκριση σχετικής βιβλιογραφίας και αποτελεσμάτων ερωτηματολογίου.....σελ.66	σελ.66
5.1.1. Ενημέρωση συντηρητών.....σελ.67	σελ.67
5.1.2. Κύριες διαφορές στη συντήρηση τοιχογραφιών εσωτερικού χώρου και τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου.....σελ.68	σελ.68
5.1.3. Λήψη αποφάσεων.....σελ.69	σελ.69

5.1.4. Συχνότητα εργασιών συντήρησης.....σελ.70	σελ.70
5.1.5. Αντίξοες εξωτερικές συνθήκες.....σελ.72	σελ.72
5.1.6. Βανδαλισμοί τοιχογραφιών.....σελ.72	σελ.72
5.1.7. Κτήρια που χρησιμοποιούνται και αχρησιμοποίητα.....σελ.73	σελ.73
5.1.8. Απόσπαση τοιχογραφιών.....σελ.74	σελ.74
5.1.9. Συνεργασία συντηρητών με άλλους επαγγελματίες.....σελ.75	σελ.75
5.2. Συμπεράσματα έρευνας.....σελ.76	σελ.76
5.3. Προτάσεις για μελλοντική έρευνα πάνω στην συντήρηση τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου.....σελ.78	σελ.78
Βιβλιογραφία.....σελ.80	σελ.80
Παράρτημα.....σελ.83	σελ.83

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι τοιχογραφίες που βρίσκονται σε εξωτερικό χώρο, λόγω των ειδικών τους χαρακτηριστικών, αποτελούν μια ξεχωριστή κατηγορία στην πρακτική της συντήρησης, καθώς η έκθεσή τους σε ανεξέλεγκτες περιβαλλοντικές συνθήκες προκαλεί ταχύτερα φθορές σε σχέση με τις τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου. Επιπλέον, ζητήματα όπως η νομική προστασία, η προσβασιμότητα και οι τεχνικές δυσκολίες δημιουργούν ένα ιδιαίτερο πλαίσιο λήψης αποφάσεων και καθορισμού ενός προγράμματος συντήρησης. Η παρούσα εργασία αφορά τα ειδικά χαρακτηριστικά της συντήρησης τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου σε σύγκριση με τη συντήρηση τοιχογραφιών εσωτερικού χώρου. Αυτό προκύπτει μέσω της μελέτης της σχετικής βιβλιογραφίας, τη δημιουργία ερωτηματολογίου με σκοπό να καταλήξει σε συμπεράσματα και πιθανές γενικεύσεις σχετικά με τις ιδιαιτερότητες και διαφορές στη μεθοδολογία και πρακτική της συντήρησης.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ

Συντήρηση, συντήρηση τοιχογραφιών, τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου, τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου, σύγχρονες τοιχογραφίες, δημόσιες τοιχογραφίες.

ABSTRACT

Due to their unique nature, outdoor murals constitute a special category in the practice of conservation. The exposure to uncontrolled conditions causes faster deterioration, while the accessibility and the technical difficulties that arise create a particular context for conservation decision-making and the development of a conservation plan. This paper shows the specific characteristics of the conservation of outdoor murals compared to the conservation of indoor murals. This is accomplished through a study of relevant bibliography and the creation of a questionnaire, with the aim of identifying these particularities and differences in conservation methodology and practice.

KEYWORDS

Conservation, conservation of wall paintings, conservation of murals, indoor murals, outdoor murals, contemporary murals, public murals.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα Εξωφύλλου: "America Tropical" Mural by David Alfaro Siqueiros, 1932. (Olvera Street, Los Angeles, CA.) Restored to full color by Judith F. Baca and Martha Ramirez-Oropeza, 2008, Πηγή: <<https://ucmexus.ucr.edu/spotlight/loza.html>>.

Εικόνα 1: Εικόνα από τα αποτελέσματα της ερώτησης 5 του ερωτηματολογίου. 63

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

- Πίνακας 1:** Κατανομή αποτελεσμάτων έρευνας σχετικά με τις δημοσιεύσεις περί συντήρησης τοιχογραφιών σε διαφορετικές μηχανές αναζήτησης του διαδικτύου.
Κεφάλαιο 2.1.1.....σελ.26
- Πίνακας 2:** Αιτιολόγηση απαντήσεων της ερώτησης 5, του ερωτηματολογίου. Κεφάλαιο 3.2.....σελ.61
- Πίνακας 3:** Αιτιολόγηση απαντήσεων της ερώτησης 12, του ερωτηματολογίου. Κεφάλαιο 3.2.....σελ.66
- Πίνακας 4:** Κατάταξη των αποτελεσμάτων της ερώτησης 5, του ερωτηματολογίου. Κεφάλαιο 3.5.....σελ.73
- Πίνακας 5:** Κατάταξη των αποτελεσμάτων της ερώτησης 12, του ερωτηματολογίου. Κεφάλαιο 3.5.....σελ.75
- Πίνακας 6:** Σύγκριση των θεμάτων της σχετικής βιβλιογραφίας του Κεφαλαίου 2, με τα αποτελέσματα του ερωτηματολογίου του Κεφαλαίου 4. Κεφάλαιο 5.1.....σελ.77

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ένα μεγάλο ευχαριστώ στην καθηγήτριά μου, που με στήριξε από το πρώτο μου έτος και με βοήθησε να εκπονήσω αυτήν την εργασία, από την αρχή μέχρι το τέλος της. Ευχαριστώ επίσης τους συμμετέχοντες του ερωτηματολογίου, την οικογένειά μου και όλους τους ανθρώπους που είναι κοντά μου, που με συμβούλεψαν και με βοήθησαν να ξεπεράσω όλες τις δυσκολίες και να φτάσω εδώ που είμαι σήμερα!

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα πτυχιακή εργασία έχει ως γενικό αντικείμενό της τη συντήρηση των τοιχογραφιών και εξετάζει τις διαφορές που προκύπτουν στη συντήρηση τοιχογραφιών που βρίσκονται σε εσωτερικό χώρο σε σχέση με αυτές που εκτίθενται σε συνθήκες εξωτερικού χώρου.

Η συντήρηση των τοιχογραφιών διαφοροποιείται κατά περίπτωση και εξαρτάται από τα υλικά, τις τεχνικές κατασκευής, το υποστήριγμα, την εποχή κατασκευής, το ιστορικό πλαίσιο, τη χρήση, προσθήκες και επεμβάσεις κ.ά. Καθοριστικό ρόλο έχει το περιβάλλον στο οποίο βρίσκονται, το οποίο επηρεάζει άμεσα και σε μεγάλο βαθμό την κατάσταση διατήρησής τους. Με αυτό το κριτήριο γίνεται διάκριση μεταξύ τοιχογραφιών σε στεγασμένους χώρους και στο ύπαιθρο. Αυτό συμβαίνει, διότι οι τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου έχουν περισσότερα κοινά στοιχεία μεταξύ τους στην παθολογία και τις πρακτικές συντήρησής τους, όπως αντίστοιχα και οι τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου μεταξύ τους.

Με την εξέλιξη της τεχνολογίας, έχουν προκύψει καινούργια υλικά κατασκευής αλλά και υλικά και μέθοδοι συντήρησης των τοιχογραφιών που διαφοροποιούνται ανάλογα με την εφαρμογή τους σε εσωτερικό ή εξωτερικό χώρο, γεγονός που επηρεάζει τον τρόπο συντήρησης των τοιχογραφιών. Παράλληλα όμως αλλάζουν και τα δεδομένα της κοινωνίας και της τέχνης (δηλ. προκύπτουν νέες τάσεις, κινήματα, κ.α.), με αποτέλεσμα να μεταβάλλεται η αξία που δίνουν οι κοινωνίες στα έργα τέχνης και η δεοντολογία ως προς τη συντήρησή της. Αυτό καθιστά τις νεότερες τοιχογραφίες περίπλοκες και μοναδικές για τους συντηρητές και δημιουργεί την ανάγκη για την περαιτέρω διερεύνησή τους.

1.1. Μεθοδολογία εργασίας

Η μεθοδολογία της παρούσας εργασίας περιλαμβάνει αρχικά τη συλλογή και μελέτη στοιχείων από τη σχετική με την συντήρηση τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου βιβλιογραφία. Στη συνέχεια, δημιουργήθηκε ένα ερωτηματολόγιο με ερωτήσεις σχετικές με την συντήρηση τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου. Το ερωτηματολόγιο απαντήθηκε από επαγγελματίες συντηρητές, καθηγητές και φοιτητές συντήρησης έργων τέχνης, με βάση τις δικές τους γνώσεις και επαγγελματική εμπειρία στη συντήρηση τοιχογραφιών εσωτερικού χώρου και εξωτερικού χώρου. Έτσι, μέσα από την

ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας και τα αποτελέσματα του ερωτηματολογίου παρουσιάζονται και εξετάζονται γενικές ή και ειδικές περιπτώσεις συντήρησης τοιχογραφιών των δύο κατηγοριών.

Η εργασία καταλήγει σε συμπεράσματα που προέκυψαν μέσα από την το συνδυασμό και τη σύγκριση των πληροφοριών που συλλέχθηκαν¹ από τη μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας και των αποτελεσμάτων του ερωτηματολογίου. Τέλος, δίνονται κάποιες προτάσεις για το πλαίσιο των εργασιών συντήρησης τοιχογραφιών των δύο κατηγοριών, με στόχο την βελτίωση και την αναζήτηση νέων, πιο αποτελεσματικών τρόπων και μεθόδων.

1.2. Σκοπός της εργασίας

Σκοπός της πτυχιακής εργασίας είναι η αναγνώριση των ιδιαιτεροτήτων των τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου και πώς αυτές επηρεάζουν τις πρακτικές συντήρησής τους. Επιπλέον, ο τρόπος με τον οποίο προσλαμβάνουν οι συντηρητές τις διαφορές μεταξύ των δύο κατηγοριών και τι ρόλο παίζουν αυτές στις πρακτικές συντήρησης που επιλέγουν. Τέλος, η εργασία φιλοδοξεί στην εξαγωγή συμπερασμάτων για καθεμιά από τις δύο κατηγορίες τοιχογραφιών, τα οποία θα μπορούσαν να βοηθήσουν τους συντηρητές σε μελλοντικά έργα συντήρησης, και τη σύνταξη προτάσεων για μελλοντική έρευνα, μέσα από τη συζήτηση που πραγματοποιείται.

1.3. Η τέχνη των τοιχογραφιών μέσα στο χρόνο

Για την κατανόηση των ιδιαιτεροτήτων των τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου είναι σημαντικό να τεθεί το γενικό πλαίσιο της ιστορίας και της τεχνολογίας τους. Η δημιουργία της των τοιχογραφιών από την προϊστορία μέχρι σήμερα είναι προφανές ότι

---

¹ Η έναρξη της πτυχιακής εργασίας ήταν παράλληλη με τη περίοδο του εγκλεισμού λόγω της πανδημίας του Covid-19, με αποτέλεσμα να υπάρχει απαγόρευση κυκλοφορίας και να παραμείνουν κλειστές οι βιβλιοθήκες για αρκετό καιρό. Αυτό είχε ως συνέπεια ένα μεγάλο μέρος του βιβλιογραφικού υλικού που χρησιμοποιήθηκε για την εργασία να προέρχεται από πηγές διαθέσιμες σε διαδικτυακούς τόπους, κυρίως διεθνών οργανισμών σχετικών με τη συντήρηση. Επίσης, οι συναντήσεις σχετικά με την πρόοδο της εργασίας με την υπεύθυνη καθηγήτρια, αλλά και οι σχετικές άδειες για το ερωτηματολόγιο πραγματοποιήθηκαν εξ ολοκλήρου διαδικτυακά.

περιλαμβάνει και συνδυάζει πολλές τεχνικές, υλικά και κοινωνικό-ιστορικό πλαίσιο.. Λόγω του μεγάλου μεγέθους τους για την κατασκευή τους απασχολούνταν περισσότερα από ένα άτομα / ομάδες τεχνιτών με εξειδικευμένη γνώση (Drescher, 2004, σελ. 4).

Ιστορικά, τοιχογραφίες είχαν και έχουν τα μεγάλα, δημόσια κτήρια, για λόγους διακόσμησης, επιβολής, κ.ά. Συνήθως, είναι έργα που καλύπτουν επιφάνειες κτηρίων που φιλοξενούν ανθρώπινες δραστηριότητες, οπότε έχουν έναν επικοινωνιακό χαρακτήρα, σε σχέση με άλλα έργα τέχνης. Το συχνά μεγάλο μέγεθος της τοιχογραφίας τής δίνει την ικανότητα και δύναμη να προκαλεί εντύπωση και να επιβάλλεται με τρόπο τέτοιο, που μπορεί να λειτουργήσει και ως μέσο προπαγάνδας ή ενημέρωσης (Rainer, 2003, σελ. 4-5).

Η ζωγραφική σε δημόσια κτήρια είναι περισσότερο προσβάσιμη, και κυρίως τα παλαιότερα χρόνια, από όσο ένα ζωγραφικό έργο σε χαρτί ή σε καμβά ή ένα έργο σε μια ιδιωτική συλλογή. Επίσης, η τοιχογραφία του δρόμου, με τα χρόνια, έχει συσχετιστεί με την δυνατότητα του λαού να έχει άμεση πρόσβαση στην τέχνη. Για αυτό και πολλές από αυτές έχουν συνδεθεί με κοινωνικούς και πολιτικούς αγώνες (Rainer, 2003, σελ. 4-5).

1.4. Εσωτερικός – Εξωτερικός χώρος

Οι όροι “εσωτερικός χώρος” και “εξωτερικός χώρος” έχουν να κάνουν με το περιβάλλον στο οποίο εντάσσεται μία τοιχογραφία. Συγκεκριμένα:

Ως εσωτερικός χώρος θεωρείται οποιοσδήποτε χώρος είναι προστατευμένος από τις ανεξέλεγκτες συνθήκες του περιβάλλοντος. Τοιχογραφημένοι εσωτερικοί χώροι μπορεί να υπάρξουν γενικά στο εσωτερικό ενός κτηρίου, όπως το εσωτερικό ενός ναού, μιας οικίας ή άλλου κτηρίου, είτε χρησιμοποιείται είτε είναι εγκαταλελειμμένο. Ουσιαστικά, εσωτερικός είναι ο χώρος που προστατεύει τις τοιχογραφίες από τις καιρικές συνθήκες, την ατμοσφαιρική ρύπανση, τον ανθρώπινο παράγοντα, ακόμα και την παρέμβαση κάποιου ζώου ή φυτού στην επιφάνειά της.

Ως εξωτερικός χώρος θεωρείται ο χώρος που δεν περιβάλλεται από τοίχους, δεν έχει οροφή και οι τοιχογραφίες που βρίσκονται εκεί είναι εκτεθειμένες στις εξωτερικές συνθήκες. Αυτές μπορεί να είναι τοιχογραφίες που έχουν εξ αρχής δημιουργηθεί σε εξωτερικούς τοίχους, όπως οι δημόσιες τοιχογραφίες, ή τοιχογραφίες σε εξωτερικούς τοίχους ναών αλλά μπορεί να είναι και τοιχογραφίες που βρέθηκαν σε εξωτερικό χώρο μετά από κάποια σοβαρή φθορά, κατάρρευση οροφής του κτηρίου στο οποίο ανήκαν. Η ιδιαιτερότητα των τοιχογραφιών σε εξωτερικό χώρο είναι ότι υποβάλλονται στην άμεση

επίδραση των περιβαλλοντικών συνθηκών, σε θερμοκρασιακές διακυμάνσεις, ακραίες καιρικές συνθήκες, άνεμο, χιόνι, βροχή, ατμοσφαιρική ρύπανση, ανάπτυξη βιολογικών παραγόντων και άλλους παράγοντες από τους οποίους οι τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου προστατεύονται σε μεγάλο βαθμό.

1.5. Δομή της εργασίας

Η πτυχιακή εργασία αποτελείται αναπτύσσεται σε πέντε κεφάλαια. Στο εισαγωγικό *Κεφάλαιο 1*, παρουσιάζεται το θέμα, η μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε, ο σκοπός της εργασίας και αναλύονται ορισμένες βασικές έννοιες που συναντώνται σε αυτήν.

Στο *κεφάλαιο 2*, πραγματοποιείται η ανασκόπηση της σχετικής με την συντήρηση των τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου βιβλιογραφίας και βασίζεται σε πληροφορίες που συλλέχθηκαν από βιβλία, άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά, συνέδρια, συμπόσια, και μελέτες συντήρησης, κ.ά. Σε μια σειρά από εννέα θέματα αναλύονται κάποιες από τις πιο συχνές περιπτώσεις συντήρησης τοιχογραφιών. Σε κάθε θέμα, οι απαντήσεις προέρχονται από την σχετική βιβλιογραφία, διακρίνοντας τις διαφορές που υπάρχουν μεταξύ των τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου.

Το *κεφάλαιο 3* αναφέρεται στη δημιουργία ενός ερωτηματολογίου σχετικού με την πρακτική της συντήρησης τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου. Αναλύεται και αιτιολογείται πώς έγινε η επιλογή των ερωτήσεων και των ατόμων που το συμπλήρωσαν. Στο ερωτηματολόγιο οι ερωτήσεις είναι στοχευμένες στο θέμα των διαφορών στη πρακτική συντήρησης μεταξύ τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου. Οι ερωτήσεις είναι σχετικές με τα θέματα του *Κεφαλαίου 2*, ώστε να είναι αργότερα εύκολη η σύγκριση μεταξύ της σχετικής βιβλιογραφίας και των αποτελεσμάτων του ερωτηματολογίου. Τα άτομα που συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο αποτελούνταν από προπτυχιακούς φοιτητές συντήρησης και επαγγελματίες συντηρητές και καθηγητές συντήρησης.

Το *κεφάλαιο 4* παρουσιάζει τα αποτελέσματα του ερωτηματολογίου.

Τέλος, στο *κεφάλαιο 5* γίνεται η τελική συζήτηση και παρουσιάζονται τα συμπεράσματα της εργασίας. Αρχικά συγκρίνονται τα δεδομένα του *Κεφαλαίου 2*, της σχετικής βιβλιογραφίας, με τα αποτελέσματα του ερωτηματολογίου από το *Κεφάλαιο 4*. Ύστερα, προκύπτουν τα συμπεράσματα από την σύγκριση των δύο αυτών *Κεφαλαίων* και εν συνεχεία τα συμπεράσματα που βγήκαν από αυτή την έρευνα, αλλά και κάποιες προτάσεις για μελλοντικές εργασίες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Το πρώτο βασικό μέρος αυτής της εργασίας αφορά στην ανασκόπηση και μελέτη της βιβλιογραφία που είναι σχετική με τη διάκριση τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου στην πρακτική συντήρησης. Συλλέχθηκαν διάφορες περιπτώσεις συντήρησης τοιχογραφιών, μέσα από μελέτες, εργασίες συντήρησης, συμπόσια κ.α. πάνω στην συντήρηση τοιχογραφιών. Οι συγκεκριμένες πηγές δίνουν στοιχεία από περιπτώσεις συντήρησης τοιχογραφιών των δύο κατηγοριών, τα οποία αργότερα συγκρίνονται ώστε να διακριθούν οι διαφορές μεταξύ τους.

Όπως θα φανεί και παρακάτω στη βιβλιογραφία παρατηρήθηκε ότι υπάρχουν πολλές δημοσιεύσεις κάθε χρόνο σχετικά με την συντήρηση των τοιχογραφιών και συγκεκριμένα για τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου και για τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου. Παρόλα αυτά, δεν υπάρχουν πολλές πηγές που να εστιάζουν ακριβώς στις διαφορές που υπάρχουν στην πρακτική συντήρησης για τις δύο κατηγορίες. Έτσι, η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας αποσκοπεί στη συλλογή πληροφοριών για τη συντήρηση τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου αντίστοιχα ώστε να συσχετιστούν μεταξύ τους. Ουσιαστικά, μέσα από τη σχετική βιβλιογραφία εξετάζεται συγκριτικά πώς το διαφορετικό περιβάλλον επηρεάζει την κατάσταση διατήρησής μιας τοιχογραφίας καθώς και την πρακτική της συντήρησής της.

Η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας, παρά το μεγάλο όγκο δημοσιεύσεων για τη συντήρηση των τοιχογραφιών, κατέληξε στην πιο συστηματική μελέτη δημοσιεύσεων των παρακάτω συντηρητών και μελετητών που επικεντρώνονται και σε στοιχεία σχετικά με τη διαφοροποίηση της συντήρησης τοιχογραφιών αναφορικά με τον εξωτερικό ή εσωτερικό χώρο που βρίσκονται. Έτσι, δόθηκε μεγαλύτερη βαρύτητα στην εξέταση δημοσιεύσεων των: (Brajer, 2018, 5 pp.), (Cather, 1991, 154 pp.), (Drescher, 2004, 14 pp.), (Edelstein, 2012, 4 pp.), (Folgarait, 2010), (Garfinkle, 2010), (Hartin, 2014), (Hansen, 2014, 450-461 pp.), (Lowinger, 2010), (Matero, 2010), (Mora L., Mora P., Philippot, 1991, 154 pp.), (Pique, 2010, 14 pp.), (Pounds, 2004, 10 pp.), (Rainer, 2003, 5 pp.), (Rainer, 2010, 7 pp.), (Rickerby, 2010) (Shank, 2004, 8 pp.), (Šeme, 2008, 75 pp.), (Weber, 2004, 16 pp.) κ.α

2.1. Ανάπτυξη θεμάτων της σχετικής βιβλιογραφίας:

Η παρούσα εργασία περιλαμβάνει μια πληθώρα διαφορετικών ζητημάτων σχετικών με τη συντήρηση τοιχογραφιών σε εξωτερικό ή εσωτερικό χώρο. Για αυτό το λόγο έγινε μια προσπάθεια για την οργάνωση θεματικών ενοτήτων που απαντώνται στη σχετική βιβλιογραφία και χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης και συζήτησης. Έτσι, η εργασία ξεκινάει με πιο γενικά θέματα, ενώ στη συνέχεια εστιάζει σε κάποιες από τις πιο σημαντικές περιπτώσεις που αντιμετωπίζονται στην πρακτική της συντήρησης τοιχογραφιών. Μέσα από την ανάλυση του κάθε θέματος, διακρίνονται και οι διαφορές που υπάρχουν σε κάθε κατηγορία τοιχογραφιών.

– **Η ενημέρωση των συντηρητών για τις εξελίξεις στη συντήρηση τοιχογραφιών: διαδικτυακές πηγές και συχνότητα χρήσης.** Εδώ παρουσιάζονται αρχικά τα αποτελέσματα μιας εξέτασης που πραγματοποιήθηκε μέσα από τις διαδικτυακές σελίδες διεθνών οργανισμών συντήρησης και με μηχανές αναζήτησης του διαδικτύου σχετικά με δημοσιεύσεις και άλλες πηγές για τη συντήρηση τοιχογραφιών. Ανάλογα τον αριθμό των πληροφοριών που αναρτώνται, την συχνότητα ανάρτησής τους και την πηγή από την οποία προέρχονται, ερευνάται και η δυνατότητα ενημέρωσης των συντηρητών πάνω σε θέματα σχετικά με την συντήρηση τοιχογραφιών. Επιπλέον, εξετάζεται ποια από τις δύο κατηγορίες τοιχογραφιών (εσωτερικού / εξωτερικού χώρου) εμφανίζει περισσότερα αποτελέσματα.

– **Οι κύριες διαφορές στη συντήρηση τοιχογραφιών εσωτερικού χώρου και τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου μέσα από την σχετική βιβλιογραφία.** Τα θέματα συνεχίζουν με την κατάταξη των τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου ως μια κατηγορία διαφορετική από τις τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου. Αυτό συνέβη, διότι, η συντήρηση τοιχογραφιών μοιραία έχει εστιάσει στις τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου, όπως είναι σε μουσεία, εκκλησίες, νεοκλασικά κτήρια κ.ά. Συνεπώς, υπάρχουν ήδη επαρκή στοιχεία για πιο ολοκληρωμένη ενημέρωση σχετικά με τη συντήρηση τοιχογραφιών εσωτερικού χώρου, καθώς τα δεδομένα είναι παρεμφερή σε κάθε περίπτωση και οι τεχνικές συντήρησής τους έχουν κατά κάποιο τρόπο παγιωθεί.

– **Λήψη αποφάσεων για τη συντήρηση τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου.** Το παρόν θέμα εστιάζει στις ενέργειες που πραγματοποιούνται πριν

και κατά την συντήρηση των τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου και τα βασικά προβλήματα που συναντιούνται. Παρόλο που στην συντήρηση τοιχογραφιών εσωτερικού χώρου υπάρχουν συγκεκριμένες και σχετικά παρόμοιες ενέργειες σε κάθε περίπτωση, στην συντήρηση των τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου δεν υπάρχει πάντα σαφές πλάνο συντήρησης. Με χαρακτηριστικό παράδειγμα ότι σε ορισμένες περιπτώσεις δεν είναι ξεκάθαρο ποιος/οι είναι οι υπεύθυνοι για την τοιχογραφία και την συντήρηση και διατήρησή της.

– **Συχνότητα εργασιών για συντήρηση τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου.** Τι καθορίζει τη συχνότητα που χρειάζεται συντήρηση μια τοιχογραφία και κατά πόσο αυτό σχετίζεται με το εσωτερικό ή εξωτερικό περιβάλλον διατήρησής της; Ποιοι είναι λόγοι για τους οποίους μια τοιχογραφία μπορεί να χρειάζεται πιο συχνά συντήρηση; Εξετάζεται κατά πόσο ο συγκεκριμένος παράγοντας εμφανίζεται περισσότερο στις τοιχογραφίες εσωτερικού ή εξωτερικού χώρου ή αν απλά εξαρτάται από την περίπτωση του κάθε έργου μεμονωμένα.

– **Οι τοιχογραφίες σε αντίξοες εξωτερικές συνθήκες.** Μια από τις βασικότερες διαφορές μεταξύ των δύο κατηγοριών είναι οι αντίξοες περιβαλλοντικές συνθήκες που κυρίως υφίστανται οι τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου. Οι συνθήκες αυτές είναι συνήθως οι συχνές εναλλαγές υψηλής και χαμηλής θερμοκρασίας, η υπερϊώδης ακτινοβολία, η ατμοσφαιρική ρύπανση καθώς ζητήματα προσβασιμότητας σχετικά με την τοποθεσία ή και γενικότερα τα χαρακτηριστικά του κτηρίου στο οποίο βρίσκονται. Τέλος, αναφέρεται η διαφορά στην αντιμετώπιση των συντηρητών και οι προκλήσεις που πρέπει να αντιμετωπίσουν, ανάλογα την περίπτωση του έργου προς συντήρηση.

– **Ο βανδαλισμός σε τοιχογραφίες εσωτερικού και εξωτερικού χώρου.** Σε αυτό το θέμα εξετάζεται ποια από τις δύο κατηγορίες τοιχογραφιών υφίσταται συχνότερα τέτοιες ενέργειες, εάν ο τρόπος των βανδαλισμών αλλάζει από εσωτερικό σε εξωτερικό χώρο και τι γίνεται αντιληπτό ως βανδαλισμός σε κάθε περίπτωση. Τέλος, η σχετική βιβλιογραφία αναφέρεται στη διαφορά των τρόπων αντιμετώπισης των βανδαλισμών από τους συντηρητές.

– **Διαφορές στη συντήρηση τοιχογραφιών σε κτήρια που χρησιμοποιούνται και σε κτήρια πλέον αχρησιμοποίητα.** Το θέμα αυτό συνδυάζει την διαφορά εσωτερικού και εξωτερικού χώρου σε κτήρια που χρησιμοποιούνται ακόμα και αντίστοιχα σε κτήρια εγκαταλελειμμένα. Προκύπτουν έτσι τέσσερις διαφορετικές περιπτώσεις τοιχογραφιών. Εδώ εξετάζεται ποιες από αυτές τις περιπτώσεις συναντούν πιο συχνά οι συντηρητές και τα διαφορετικά μέτρα που πρέπει να ακολουθήσουν για κάθε περίπτωση.

– **Η απόσπαση τοιχογραφιών** αντιμετωπίζεται διαφορετικά ανάλογα το έργο, την περιοχή και τη χρονολογία που εφαρμόζεται. Είναι η μόνη περίπτωση όπου μια τοιχογραφία μπορεί να ανήκει και στις δύο κατηγορίες, αλλάζοντας ριζικά περιβάλλον. Εδώ συγκεντρώνονται περιπτώσεις όπου αυτή η μέθοδος μπορεί να επιλεγεί, ανάλογα την κατηγορία και την περίπτωση της τοιχογραφίας.

– **Η συνεργασία του συντηρητή με επαγγελματίες άλλων κλάδων.** Στο τελευταίο θέμα εξετάζονται τα κριτήρια συνεργασίας με επαγγελματίες άλλων κλάδων για κάθε περίπτωση συντήρησης τοιχογραφιών και τι επίδραση έχει το περιβάλλον των τοιχογραφιών σε αυτό. Τι συμβαίνει όταν πραγματοποιούνται οι εργασίες συντήρησης με τέτοιου είδους συνεργασίες και ποιες είναι οι περιπτώσεις όπου μια τοιχογραφία μπορεί να αποκατασταθεί από μη συντηρητές.

2.1.1. Η ενημέρωση των συντηρητών για τις εξελίξεις στη συντήρηση τοιχογραφιών: διαδικτυακές πηγές και συχνότητα χρήσης

Η συστηματική ενημέρωση των συντηρητών παίζει βασικό ρόλο για την εφαρμογή της κατάλληλης μεθοδολογίας συντήρησης, καθώς η επιστήμη της συντήρησης εξελίσσεται συνεχώς, προσφέροντας νέες βελτιωμένες μεθόδους και υλικά. Παράλληλα μεταβάλλονται και οι τάσεις της τέχνης, επηρεάζοντας έτσι το είδος των τοιχογραφιών, στα υλικά, τη θεματολογία και την τοποθεσία. Επομένως, οι συντηρητές δέχονται συνεχώς νέα δεδομένα για τα έργα που αναλαμβάνουν και καλούνται να αποφασίσουν για μοναδικές περιπτώσεις έργων. Το κύριο εργαλείο για την εφαρμογή αποτελεσματικών λύσεων αλλά και τη γενικότερη βελτίωση των συνθηκών εργασίας στην συντήρηση είναι η σωστή πληροφόρηση (Cather, 1991, σελ. 10-11).

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, αναζητήθηκαν πληροφορίες στο διαδίκτυο, όπως άρθρα, βιβλία, μελέτες, πρακτικά συνεδρίων και άλλου είδους δημοσιεύσεις σχετικά με την συντήρηση τοιχογραφιών. Η αναζήτηση ξεκίνησε σε διεθνείς οργανισμούς σχετικούς με την προστασία της πολιτισμικής κληρονομιάς και βάσεις δεδομένων με πληροφορίες για τη συντήρηση. Στη συνέχεια έγινε γενική αναζήτηση στο Google, το οποίο αποτελεί την λιγότερο εξειδικευμένη μηχανή αναζήτησης, καθώς περιέχει πληροφορίες από οποιαδήποτε πηγή χωρίς εγγύηση της εγκυρότητάς τους.

Οι πηγές πληροφόρησης που εξετάστηκαν εμφανίζονται στον Πίνακα 1 με την παρακάτω σειρά: INCCA (International Network for the Conservation of Contemporary Art), BCIN (Bibliographic Database of the Conservation Information Network), ICOM-CC (International Council of Museums - Committee for Conservation), IIC (International Institute for Conservation of Historic and Artistic Works), ICOMOS (International Council on Monuments and Sites), GCI (The Getty Institute of Conservation), AIC (American Institute of Conservation), CCI (Canadian Conservation Institute), Academia, Google Scholar και Google.

Για την παραπάνω αναζήτηση χρησιμοποιήθηκαν οι φράσεις κλειδιά: “*wall painting conservation*”, “*mural conservation*”, “*outdoor mural conservation*” και “*indoor mural conservation*”.

Τα αποτελέσματα της έρευνας ήταν τα εξής:

Πίνακας 1:				
Πηγές πληροφόρησης που εξετάστηκαν	Αποτελέσματα φράσεων που χρησιμοποιήθηκαν:			
	“ <i>wall painting conservation</i> ”	“ <i>mural conservation</i> ”	“ <i>outdoor mural conservation</i> ”	“ <i>indoor mural conservation</i> ”
INCCA	76	49	27	6
BCIN	215	142	0	0
ICOM-CC	123	139	131	136
IIC	6.409	6.309	6.314	6.311
ICOMOS	72	15	0	0
GCI	1.542	1.075	306	58

AIC	92	72	43	25
CCI	1.199	161	65	38
Academia	345	63	1	0
Google Scholar	576	193	1	0
Google	10.700	7.300	8	2

Σύμφωνα με την παραπάνω αναζήτηση, τα αποτελέσματα των δημοσιεύσεων κυμαίνονται από 0 έως και 10.700. Φάνηκε πως οι φράσεις “wall painting conservation” και “mural conservation” είχαν τα περισσότερα αποτελέσματα, ενώ οι “outdoor mural conservation” και “indoor mural conservation” είχαν με διαφορά πολύ μικρότερα νούμερα αποτελεσμάτων, ακόμα και 0 αποτελέσματα.

Διαπιστώθηκε πως η αναζήτηση συντήρησης των τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου, με τη φράση “outdoor mural conservation” έδειξε περισσότερο διψήφια μονοψήφια αποτελέσματα. Από την άλλη πλευρά, η συντήρηση τοιχογραφιών εσωτερικού χώρου δεν έχει την αντίστοιχη αναζήτηση με την φράση “indoor mural”, αλλά “wall painting” και “mural”, καθώς οι τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου είναι αυτές που κυρίως απασχολούσαν πάντα τη συντήρηση και έτσι δεν δηλώνονται με κάποιο ειδικό αναγνωριστικό που να δηλώνει τον εσωτερικό χώρο στη βιβλιογραφία. Για αυτό τον λόγο, παρόλο που οι πρώτες δύο λέξεις κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν έδωσαν μεγάλα νούμερα αποτελεσμάτων, η αναζήτηση του ακριβή χαρακτηρισμού του περιβάλλοντος των τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου έδωσε τα λιγότερα αποτελέσματα.

Επομένως, φαίνεται και μέσα από την παραπάνω αναζήτηση πως οι περισσότερες πηγές έχουν να κάνουν με τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου. Παρόλα αυτά, θα πρέπει να εννοείται πως η απλή αναζήτηση συντήρησης τοιχογραφιών αφορά κατά κύριο λόγο τις τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου, διότι διαφορετικά φαίνεται σαν να υπάρχουν τα αντίθετα αποτελέσματα. Όπως θα φανεί και παρακάτω στην σχετική βιβλιογραφία, οι περισσότερες πηγές που υπάρχουν αυτή τη στιγμή είναι αυτές που σχετίζονται με την συντήρηση τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου. Αυτό συνέβη καθώς αποτελεί μια μελέτη πιο σύγχρονη από την συντήρηση τοιχογραφιών εσωτερικού χώρου, η οποία ακόμα εξετάζεται από τους ειδικούς. Παρόλα αυτά, κάποιες πλατφόρμες φαίνεται να έχουν πολύ μικρότερο αριθμό

αποτελεσμάτων συγκριτικά με άλλες, ενώ το Google² που αποτελεί μηχανή αναζήτησης, λιγότερο εξειδικευμένη στην επιστήμη της συντήρησης, εμφάνισε με διαφορά τα περισσότερα αποτελέσματα.

Επομένως, θα μπορούσε να θεωρηθεί μέσα από την παραπάνω αναζήτηση πως οι περισσότερες πλατφόρμες πληροφόρησης πάνω στην συντήρηση έχουν αρκετά μικρό υλικό πληροφοριών, κάποιες έως και καθόλου. Αυτό μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα οι συντηρητές να καταφεύγουν σε άλλες πλατφόρμες με πηγές μικρότερης εγκυρότητας.

2.1.2. Οι κύριες διαφορές στη συντήρηση τοιχογραφιών εσωτερικού χώρου και τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου μέσα από την σχετική βιβλιογραφία

Οι τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου ξεχωρίζουν από εκείνες που βρίσκονται σε εσωτερικό χώρο για δύο λόγους: πρώτον, λόγω της έκθεσής τους σε μη ελεγχόμενες περιβαλλοντικές συνθήκες και λόγω διαφορών στα υλικά κατασκευής τους. Δεύτερον, όπως αναφέρουν οι Drescher, 2004, σελ. 4, Graham & Spennemann, 2007, σελ. 3, Irizarry et al. 2022 σελ. 1), γιατί ανήκουν στο κοινωνικό και καλλιτεχνικό περιβάλλον της εκάστοτε κοινωνίας. Αυτό τις κάνει να έχουν ένα πιο έντονο κοινωνικοπολιτικό αποτύπωμα.

Οι σύγχρονες τοιχογραφίες βρίσκονται κυρίως σε εξωτερικούς χώρους και ξεφεύγουν γενικότερα από τον παλαιότερο και πιο παραδοσιακό τρόπο κατασκευής τοιχογραφιών. Τις περισσότερες φορές θα ξεχωρίσουν λόγω της διαφορετικότητας της θεματολογίας τους, των υλικών κατασκευής τους, ακόμα και της τοποθεσίας τους. Για αυτό τον λόγο, πολύ συχνά φαίνεται πως η συντήρησή τους με τον τρόπο συντήρησης τοιχογραφιών που εφαρμοζόταν στις τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου είναι σχεδόν ανέφικτη. Έτσι, η συντήρηση των τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου κατατάσσεται σε μια διαφορετική κατηγορία από τις τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου (Capriotti et al. 2011, σελ. 10, Centre de Conservation Quebec, 2020, σελ. 1, Graham & Spennemann 2007, σελ. 3, Golden 2003, σελ. 13, Irizarry et al. 2022, σελ. 1, Mezzadri 2021, σελ. 4, Shank, 2004, σελ. 6).

---

² Αξίζει να σημειωθεί πως το ΠC δείχνει σχεδόν τον ίδιο αριθμό και στις τέσσερις φράσεις. Αυτό ίσως να υπονοεί ότι οι λέξεις των φράσεων αναζητήθηκαν και ξεχωριστά, εκτός από συνολικά. Δηλαδή, δεν αναζητήθηκαν μόνο πηγές που έχουν ολόκληρη την φράση “*wall painting conservation*”, αλλά αναζητήθηκαν και πηγές που περιέχουν την κάθε λέξη της φράσης αυτής ξεχωριστά, χωρίς απαραίτητα να περιλαμβάνουν και τις υπόλοιπες λέξεις της. Επομένως, φαίνεται πως η κάθε πλατφόρμα διαφέρει, όχι μόνο στο εύρος πηγών και δημοσιεύσεων που έχει, αλλά και στον τρόπο αναζήτησής τους.

Αναφορικά με τα υλικά των τοιχογραφιών, τα παλαιότερα χρόνια οι συντηρητές θεωρούσαν πως οι τοιχογραφίες για να αντέξουν στον χρόνο έπρεπε να έχουν γίνει με ανθεκτικά υλικά. Για αυτό και πολύ συχνά χρησιμοποιούσαν δυνατές χρωστικές, με συνδετικό λαδιού, πιστεύοντας ότι αυτές είναι οι κατάλληλες. Όμως, στα νεότερα χρόνια διαπιστώθηκε ότι υλικά μεγάλο βαθμό αναστρεψιμότητας προτιμώνται από ένα καλυπτικό που μονώνει πλήρως τον τοίχο. Ο τρόπος εφαρμογής πιο ανθεκτικών υλικών με μικρό βαθμό αναστρεψιμότητας βρίσκεται κυρίως στις τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου, παραδείγματος χάριν εκκλησίες, όπου συνήθιζαν να επιχρίζουν τις τοιχογραφίες με βερνίκι. Στις σύγχρονες, όμως, τοιχογραφίες χρησιμοποιούνται σχεδόν αποκλειστικά ακρυλικά. Αυτό αφορά ως επί το πλείστον τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου και πιο συγκεκριμένα την τέχνη του δρόμου - γκράφιτι. Επομένως, μια διαφορά είναι πως στην συντήρηση των τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου χρησιμοποιούνται διαφορετικά υλικά από εκείνα στις τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου, αλλά με νέες προκλήσεις για τους συντηρητές (Golden, 2003, σελ. 10, Pounds, 2004, σελ. 8).

Μια άλλη διαφορά είναι ότι οι τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου βρίσκονται κυρίως σε κτήρια με ανθρώπινες δραστηριότητες και έτσι, μοιραία, ελέγχονται πιο τακτικά για την κατάσταση διατήρησής τους. Εάν χρειαστεί κάποια επέμβαση, η ειδοποίηση ενός συντηρητή θα είναι πιο άμεση από τους ανθρώπους που δουλεύουν / βρίσκονται στον χώρο. Όπως λέει και ο Šeme (2008, σελ. 18), τις τελευταίες δύο δεκαετίες έχει αναπτυχθεί σημαντικά ο τομέας της διαχείρισης κινδύνων που διατρέχει η πολιτισμική κληρονομιά (Waller A., 2003), και συγκεκριμένα μουσειακές συλλογές, αρχαιολογικοί χώροι και μνημεία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο σχεδιασμός του Χάρτη Κινδύνων της Πολιτισμικής Κληρονομιάς Centrale del Restauro (Castelli 1997) στην Ιταλία.

Όμως, οι τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου δεν έχουν αυτό το χαρακτηριστικό, καθώς είναι άμεσα εκτεθειμένες σε οποιοδήποτε παράγοντα υπάρχει στο περιβάλλον γύρω τους. Βασικότερες είναι οι φθορές από ακραίες καιρικές συνθήκες, ανθρώπινους και άλλους παράγοντες. Ωστόσο, στο βαθμό που αφορά τη συντήρηση, μια άλλη βασική διαφορά μεταξύ των δύο κατηγοριών είναι ότι οι τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου αποτελούν μέρος των συνεχόμενων κοινωνικών εξελίξεων. Οι τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου έχουν πιο άμεση επαφή με τον καλλιτέχνη όπως και με το κοινό. Αυτό δημιουργεί μια παραπάνω ευαισθητοποίηση των πολιτών, κάνοντας έτσι τις τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου να αντανakλούν αυτό τον δυναμισμό και τη μεταβλητότητα της κοινωνίας, σε αντίθεση με τις

τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου. Βέβαια, η οπτική αυτή δεν συμβαίνει εξίσου παντού και διαφέρει από κοινωνία σε κοινωνία (Drescher, 2004, σελ. 4, Mezzadri, 2021, σελ. 2-3).

Στις ΗΠΑ χρησιμοποιείται και ο όρος “κοινοτική τοιχογραφία” (community murals) για ορισμένες τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου, που παρουσιάζει το είδος αυτό των τοιχογραφιών που είναι συνδεδεμένο με μια εθνότητα ή μια κοινωνική τάξη. Συνεπώς, η κοινοτική τοιχογραφία και το πλαίσιο στο οποίο δημιουργήθηκε αποτελούν σημαντικό κριτήριο για κάθε εργασία συντήρησης ενός τέτοιου έργου (Drescher, 2004, σελ. 4).

Παρ’ όλα αυτά, με τον καιρό, η προσέγγιση και οι προτιμήσεις των πολιτών και των καλλιτεχνών μιας κοινωνίας ως προς την τέχνη της τοιχογραφίας μεταβάλλονται. Οι δημόσιες τοιχογραφίες αντανakλούν αυτό τον δυναμισμό και τη μεταβλητότητα, δημιουργώντας παράλληλα νέα προβλήματα για τους συντηρητές (Drescher, 2004, σελ. 4).

Τέλος, ο Šeme (2008, σελ. 8) δίνει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μεταξύ των δύο κατηγοριών όσον αφορά το περιβάλλον που βρίσκονται καθώς και την διαφορά της ταχύτητας της επιδείνωσής τους από τη φθορά που δέχονται. Συγκεκριμένα επιλέχθηκαν εκκλησίες που διατηρούν έως σήμερα μεσαιωνικές τοιχογραφίες εσωτερικού και εξωτερικού χώρου και από τον ίδιο καλλιτέχνη ή το ίδιο εργαστήριο.

2.1.3. Λήψη αποφάσεων για τη συντήρηση τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου

Συνήθως, πριν τη συντήρηση μιας τοιχογραφίας εσωτερικού χώρου θα πρέπει να ληφθούν οι αποφάσεις και να δοθεί έγκριση από την Εφορεία Αρχαιοτήτων ή Νεότερων Μνημείων, το μουσείο ή τον ιδιοκτήτη στον οποίο ανήκει ή υπάγεται. Οι τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου θα ανήκουν πάντα σε έναν οργανισμό, ή θα αποτελούν μέρος μιας ιδιωτικής συλλογής ή μιας μουσειακής έκθεσης (Cather, 1991, σελ. 57).

Όταν όμως πρέπει να συντηρηθεί μια τοιχογραφία εξωτερικού χώρου, δεν είναι απαραίτητο ότι θα βρísκεται υπό την αιγίδα κάποιου οργανισμού ή ιδιώτη. Ο τρόπος που λαμβάνονται αποφάσεις για τη συντήρηση μιας τοιχογραφίας εξωτερικού χώρου θα πρέπει να ορίζεται και να αναλυθεί κατά τη δημιουργία ακόμα της τοιχογραφίας ή ως γενικότερη πολιτική συντήρησης στο πλαίσιο του προγράμματος δημιουργίας τοιχογραφιών σε δημόσιους χώρους (AIC, 2006, σελ. 2, Hartin 2014).

Για παράδειγμα, θα αναφέρεται ποιο πρόσωπο θα καθοδηγήσει τη διαδικασία συντήρησης (συντηρητής και / ή καλλιτέχνης) αν μια επιτροπή (π.χ. διαχειριστής προγράμματος, καλλιτέχνης, συντηρητής, μέλη της κοινότητας ή / και φορέας χρηματοδότησης) εάν συζητήσει τις προτεινόμενες επιλογές επεξεργασίας και ποιος θα τις αξιολογήσει. Οι αποφάσεις αυτές είναι μοναδικές για κάθε τοιχογραφία. Ιδανικά θα πρέπει να συμμετέχει ένας επαγγελματίας συντηρητής. Αυτός μπορεί να προτείνει μια στρατηγική συντήρησης και να περιγράψει τα υλικά και τις διαδικασίες που θα χρειαστούν. Στην τελική απόφαση θα πρέπει να συμβάλλουν όλοι οι ενδιαφερόμενοι - ο ιδιοκτήτης / δήμος, η κοινότητα και ο αρχικός καλλιτέχνης (Hartin, 2014).

Ο Drescher (2004, σελ. 5) αναφέρει ότι ορισμένοι καλλιτέχνες δεν προτιμούν τις αισθητικές αλλαγές στις τοιχογραφίες τους. Εφόσον, λοιπόν, οι καλλιτέχνες πρέπει να έχουν δικαίωμα να ασκήσουν βέτο για το έργο τους προκύπτει ο προβληματισμός για το πώς πρέπει να ληφθούν οι αποφάσεις για τη συντήρηση αυτών των τοιχογραφιών. Συνήθως, η τοπική επιτροπή (δήμος, κ.α.) είναι αυτή που τελικά λαμβάνει την τελική απόφαση. Σε κάποιο βαθμό κάθε τοιχογραφία αποτελεί ειδική περίπτωση, αλλά υπάρχουν και μέτρα που ισχύουν σχεδόν για κάθε τοιχογραφία.

Οι απώλειες και οι ζημιές που υφίστανται οι τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου είναι ανεξέλεγκτες για διάφορους λόγους: συχνά έχουν δημιουργηθεί χωρίς να υπάρχει σχέδιο για τη μακροπρόθεσμη διατήρησή τους, υπόκεινται σε ακραίες συνθήκες λόγω της έκθεσής τους στο ύπαιθρο, χωρίς να υπάρχει χρηματοδότηση για την προστασία τους. Ενώ πολλές φορές διατίθεται ένα χρηματικό ποσό για τη δημιουργία τους, συνήθως δεν διατίθεται κανένα πλάνο για τη διατήρησή τους. Επίσης, οι τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου συχνά εμπίπτουν σε πολλές διαφορές δικαιοδοσίας. Κανείς δεν είναι απόλυτα σίγουρος ποιος είναι υπεύθυνος ή ποιος έχει το δικαίωμα να λαμβάνει αποφάσεις σχετικά με τον τοίχο ή την εικόνα (Edelstein, 2012, σελ. 1).

Επιπλέον, στην πολιτική και την πρακτική της κοινοτικής δημόσιας τέχνης δεν υπάρχουν απαραίτητα κρατικές άδειες για τις εργασίες συντήρησης, ούτε συγκεκριμένος νόμος που να ορίζει την τύχη των τοιχογραφιών. Εκτός κάποιων εξαιρέσεων, όταν ένα κτήριο έχει τοιχογραφία στο εξωτερικό του, ο εκάστοτε ιδιοκτήτης του έχει κάθε δικαίωμα να την αφαιρέσει (Weber, 2004, σελ. 8-9).

Όσον αφορά τις απαιτούμενες ενέργειες και το ποιος αναλαμβάνει να συντηρήσει την τοιχογραφία με τον τρόπο που έχει αποφασίσει, αρχικά θα πρέπει να προσδιοριστεί η αιτία της φθοράς και πώς μπορεί να διορθωθεί. Πριν από την επέμβαση ή την οποιαδήποτε επεξεργασία μιας τοιχογραφίας εξωτερικού χώρου ή του τοίχου όπου βρίσκεται, ο συντηρητής είναι προτιμότερο να συμβουλευτεί τον καλλιτέχνη που τη δημιούργησε. Αυτό είναι απαραίτητο, γιατί ο καλλιτέχνης μπορεί να δώσει λεπτομερείς πληροφορίες σχετικά με τα υλικά, τις τεχνικές και τα οπτικά χαρακτηριστικά της αρχικής επιφάνειας, αλλά και γιατί είναι ηθικό του δικαίωμα να έχει λόγο για το έργο του. Οι εργασίες αποκατάστασης μιας δημόσιας τοιχογραφίας μπορούν να πραγματοποιηθούν με πολλούς τρόπους. Συνήθως, πραγματοποιείται μια απλή προσέγγιση συντήρησης, όπως αισθητική αποκατάσταση. Άλλες φορές υπάρχει συντηρητής που επιβλέπει και συμβουλεύει έναν καλλιτέχνη ή μια ομάδα εθελοντών της κοινότητας για δραστηριότητες αποκατάστασης ή ανακατασκευής της τοιχογραφίας. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις όπου αναλαμβάνει εξ ολοκλήρου ένας καλλιτέχνης τη συντήρηση ενός έργου. Συνήθως όμως, ο συγκεκριμένος καλλιτέχνης έχει αποδείξει ότι σέβεται την προσέγγιση της συντήρησης, ακολουθώντας σχετικά βασικές διαδικασίες που έχουν εγκριθεί από τον αρχικό καλλιτέχνη και τον ιδιοκτήτη του κτηρίου. Μια τοιχογραφία που έχει υποστεί μεγάλη απώλεια ή φθορά χρειάζεται και μεγαλύτερη επέμβαση, όπως την επιζωγράφιση των κατεστραμμένων τμημάτων. Αυτό συνήθως γίνεται με τη χρήση του αρχικού υλικού και με τη βοήθεια στοιχείων που δείχνουν την αρχική κατάσταση του έργου, όπως είναι οι φωτογραφίες. Άλλες φορές, η επιζωγράφιση πραγματοποιείται από τον αρχικό καλλιτέχνη. Όλες οι επεμβάσεις πρέπει να τεκμηριώνονται προσεκτικά. Θα πρέπει να καταγράφεται το πλάνο συντήρησης και να τηρείται λεπτομερής καταγραφή των εργασιών που αναλήφθηκαν, των υλικών που χρησιμοποιήθηκαν, της ημερομηνίας και του ατόμου ή των ατόμων που πήραν μέρος στην εργασία. Θα πρέπει επίσης να λαμβάνονται φωτογραφίες πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη συντήρηση (Hartin, 2014).

Σε αντίθεση με τη Hartin, η Rainer (2003, σελ. 1-2) υποστηρίζει ότι η συντήρηση των τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου και ιδιαίτερα της δημόσιας τέχνης, πολλές φορές ακολουθεί τις αυστηρές κατευθυντήριες γραμμές που χρησιμοποιούνται και για τα μουσειακά αντικείμενα που εκτίθενται ή αποθηκεύονται σε ελεγχόμενα περιβάλλοντα. Ωστόσο, σε ένα έργο στο οποίο συμμετέχουν πολλές διαφορετικές ομάδες που συμβάλλουν στις αποφάσεις σχετικά με την τύχη της τοιχογραφίας, όπως η κοινότητα, οι φορείς της πόλης, οι καλλιτέχνες και οι συντηρητές, τίθεται ένα θέμα συζήτησης:

εμφανίζονται ερωτήματα για το κατά πόσο θα πρέπει να διατηρηθεί η απόχρωση που έχει εκείνη την στιγμή η τοιχογραφία. Ή αν είναι πιο σωστό να αποκατασταθεί με την αρχική της απόχρωση και ένταση, διαγράφοντας όμως την ιστορική της αξία υπέρ μιας νέας εμφάνισης. Άλλο ερώτημα είναι αν οι καλλιτέχνες είναι εκείνοι υπεύθυνοι για τη συντήρηση του έργου τους όσο ζουν και μπορούν να επικοινωνήσουν με συντηρητές και κατά πόσο μπορούν να πάρουν οι ίδιοι αποφάσεις για το μέλλον των τοιχογραφιών που δημιουργούν με βάση τα δικά τους κριτήρια.

Στο Σικάγο, για παράδειγμα, μια ομάδα καλλιτεχνών έχει καταγράψει προσεκτικά τις τοιχογραφίες τους από τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 και τις επιζωγραφίζει όταν φθείρονται. Οι τοιχογραφίες αυτές, ως αποτέλεσμα, γίνονται νέα έργα τέχνης με νέες ημερομηνίες που συνδέονται με αυτές (Rainer, 2003 σελ. 1-2)

Μία τρίτη άποψη έχει ο Shank (2004, σελ. 7) ο οποίος θεωρεί πως σε ορισμένες ακραίες περιπτώσεις, ο καλύτερος τρόπος (ίσως και ο μόνος τρόπος) για τη διατήρηση μιας ιστορικά σημαντικής τοιχογραφίας μπορεί να είναι η αλλοίωση της αρχικής τοιχογραφίας ή η δημιουργία μιας νέας τοιχογραφίας, με διατήρηση κομματιών από την παλιά, ως μέρος της συντήρησης. Ωστόσο, η πρόταση ότι η συντήρηση θα μπορούσε να περιλαμβάνει τη ζωγραφική μιας νέας τοιχογραφίας φαίνεται παράλογη σε κάποιους συντηρητές και ορισμένους τοιχογράφους. Παρόλα αυτά, οι διαδικασίες συντήρησης μιας δημόσιας τοιχογραφίας θα πρέπει να είναι προς το συμφέρον της γειτονιάς στην οποία βρίσκεται.

Στο πλαίσιο της προληπτικής συντήρησης των τοιχογραφιών υπάρχει τα τελευταία χρόνια η τάση να διατηρούνται όλα τα στοιχεία αυτών και του χώρου στον οποίο βρίσκονται *in situ*, αναφέρει ο Rickerby (2010, σελ. 2).

Για να ληφθούν σωστές αποφάσεις για μια τοιχογραφία πρέπει να συγκληθεί μια επιτροπή από άτομα που γνωρίζουν και έχουν ασχοληθεί με τις τοιχογραφίες της κοινότητας και που γνωρίζουν την τοπική ιστορία: άτομα που γνωρίζουν τη σχετική ιστορία της τέχνης, άτομα που γνωρίζουν την ιστορία της γειτονιάς και την εμπλοκή της με κάθε τοιχογραφία, άτομα που έχουν εκπαιδευτεί στο να εξετάζουν αισθητικά ζητήματα (που σχετίζονται πάντα με πολλούς παράγοντες ταυτόχρονα) και ενδεχομένως τον ιδιοκτήτη του ακινήτου και εκπροσώπους μιας ομάδας που θα οργανωθεί ένα προτεινόμενο πλάνο συντήρησης. Θα πρέπει επίσης να ληφθούν πληροφορίες, από έναν συντηρητή, σχετικά με τις ακριβείς τεχνικές απαιτήσεις της συντήρησης (AIC, 2006, σελ. 2, Shank, 2004, σελ. 7).

Οι τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου προστατεύονται και συντηρούνται από Εφορείες Αρχαιοτήτων ή Νεότερων Μνημείων όταν αποτελούν μέρος της πολιτισμικής κληρονομιάς, όπως οι τοιχογραφίες εκκλησιών και άλλων δημοσίων κτηρίων, από τον ιδιοκτήτη του κτηρίου στο οποίο βρίσκονται ή το μουσείο που τις εκθέτει. Όμως, για τις τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου είναι συνήθως υπεύθυνος ο δήμος στον οποίο βρίσκονται. Αυτό αφορά κυρίως τις δημόσιες τοιχογραφίες, που αποτελούν την πιο σύγχρονη μορφή τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου, καθώς τα περισσότερα παλαιότερα έργα έχουν μεταφερθεί σε κάποιο μουσείο ή έχουν καταστραφεί. Επομένως, όσο και να μοιάζουν οι τακτικές συντήρησης που ακολουθούνται στις δύο κατηγορίες τοιχογραφιών, το σίγουρο είναι πως στην περίπτωση των τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου δεν είναι πάντα σαφές ποιος/οι παίρνουν τις αποφάσεις.

Η Rainer (2003, σελ. 1-2) και ο Shank (2004, σελ. 7) σημειώνουν πως, ακόμα και αν μια υπηρεσία της πόλης αναθέσει ή επιτρέψει την δημιουργία μιας τοιχογραφίας εξωτερικού χώρου, δεν είναι απαραίτητο ότι θα έχει τους πόρους ή το ενδιαφέρον για την μελλοντική συντήρησή της. Από τη μια, η Rainer πιστεύει πως μόλις η τοιχογραφία ζωγραφιστεί γίνεται ιδιοκτησία του ιδιοκτήτη του κτηρίου. Ταυτόχρονα, η εικόνα και τα πνευματικά δικαιώματα ανήκουν στον καλλιτέχνη. Όσο ο καλλιτέχνης ζει, έχει επίσης λόγο στην επεξεργασία της τοιχογραφίας. Από την άλλη, ο Shank υποστηρίζει ότι υπάρχουν κοινοτικές οργανώσεις που μπορούν να πραγματοποιήσουν τη συντήρηση και ότι βασικός υπεύθυνος είναι η ομάδα που οργάνωσε το έργο, όχι μόνο αυτή που πλήρωσε γι' αυτό. Ωστόσο, οι κρατικές προτεραιότητες είναι πιθανότατα διαφορετικές από εκείνες των κοινοτήτων, πάντοτε βέβαια με εξαιρέσεις.

Όσον αφορά την χρηματοδότηση της συντήρησης, ο ρόλος του κράτους είναι να παρέχει χρήματα, συμβουλές και εξοπλισμό - υλική υποστήριξη, αλλά όχι να λαμβάνει τις αποφάσεις. Οι πόλεις πρέπει να αναγνωρίσουν ότι έχουν την ευθύνη να διατηρήσουν σημαντικά έργα, ακόμη και αν η διοίκηση της πόλης δεν συμμετείχε επίσημα με οποιονδήποτε τρόπο στη δημιουργία τους. Η ευθύνη μιας πόλης είναι να ωφελεί τους πολίτες της, όχι μόνο να διατηρεί τα πράγματα για τα οποία πλήρωσε. Κάθε ένα από τα παραπάνω σημεία αξίζει να εξεταστεί πιο προσεκτικά στο πλαίσιο των εργασιών για την επίτευξη του τελικού στόχου της ανάπτυξης μιας θετικής σχέσης μεταξύ εκείνων που παράγουν τοιχογραφίες και εκείνων που επιθυμούν να τις διατηρήσουν (Shank, 2004, σελ. 7).

Τέλος, όσον αφορά ιδιοκτήτες των κτηρίων ο Gardinkle (2004) πιστεύει πως θα ήταν καλό σε κάθε περίπτωση να μπορούν να έχουν μία γραπτή συμφωνία με τον/τους καλλιτέχνη/ες που θα αναλάβουν να δημιουργήσουν μία τοιχογραφία στο κτήριό τους. Στη συμφωνία αυτή θα πρέπει να συμπεριληφθούν οι απόψεις δικηγόρων και από τις δύο πλευρές καθώς και τα εναλλακτικά μέτρα που θα υπάρξουν για την αποζημίωση, σε περίπτωση παραίτησης του καλλιτέχνη. Θα πρέπει επίσης, να διανεμηθεί η ευθύνη για την συντήρηση της τοιχογραφίας και να υπάρχει το δικαίωμα της μελλοντικής πρόσβασης του καλλιτέχνη στην τοιχογραφία για τυχόν επιθεωρήσεις. Ο καλλιτέχνης της τοιχογραφίας οφείλει να γράψει ένα πλάνο όσον αφορά την εγκατάσταση και την τοποθέτηση του έργου, όλες τις μεθόδους και τα υλικά που θα χρησιμοποιήσει για την κατασκευή του, συμπεριλαμβανομένης και της προετοιμασίας του ίδιου του τοίχου. Η σύσταση για συντήρηση θα πρέπει να υπάρχει σε κάθε περίπτωση. Η συμφωνία θα αναφέρει κατά πόσο και υπό ποιους όρους μπορεί στο μέλλον να πραγματοποιηθεί απόσπαση της τοιχογραφίας από τον αρχικό της τοίχο.

Η συντήρηση των τοιχογραφιών, είτε γίνεται από μια υπηρεσία του κράτους είτε από τον καλλιτέχνη ή την κοινότητα, είναι απαραίτητη για τη διατήρησή τους. Η αύξηση της ευαισθητοποίησης των μελών της κοινότητας για τις τοιχογραφίες της περιοχής τους (εξωτερικού χώρου) αυξάνει την πιθανότητα επιβίωσης της τέχνης, όπως και η έγκαιρη αξιολόγηση των προβλημάτων και η παρέμβαση. Τα πάντα -από το σκούπισμα γύρω από την τοιχογραφία και το κλάδεμα των παρακείμενων κήπων μέχρι τη συντήρηση των υδρορροών και την άμεση αποκατάσταση των ζημιών στους τοίχους- βοηθούν στη διατήρηση των τοιχογραφιών και αποθαρρύνουν ενέργειες βανδαλισμού ή όποια επιζωγράφιση από κάποιο είδος γκράφιτι. Εάν το γκράφιτι παραμείνει πάνω σε μια τοιχογραφία για μεγάλο χρονικό διάστημα, φαίνεται να σηματοδοτεί στους άλλους ότι αποτελεί καμβά για μαρκαρίσματα. Αντίθετα, η άμεση αφαίρεση του γκράφιτι συνήθως εμποδίζει το περαιτέρω μαρκαρίσμα (Kelly, 2003, σελ. 2, Rainer, 2003 σελ. 1-2).

Επομένως, αυτό που βασικά λείπει από τη συντήρηση τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου είναι η σωστή οργάνωση πριν και κατά τη δημιουργία τους αλλά και για το μέλλον τους. Όπως γίνεται στις τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου, έτσι και στις τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου θα πρέπει να υπάρχει αρχείο που να αναγράφει αναλυτικά την χρονολογία, τα υλικά, την κατάσταση διατήρησης της τοιχογραφίας καθώς και όλα τα σημαντικά

στοιχεία, για να μπορούν αργότερα οι συντηρητές ή τα άτομα που θα συμβάλλουν στην προσπάθεια συντήρησής της να ξέρουν πως να κινηθούν.

2.1.4. Συχνότητα εργασιών για τη συντήρηση τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου

Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, οι συνθήκες για την προστασία και την συντήρηση των τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου δεν είναι εξίσου ελεγχόμενες με αυτές των τοιχογραφιών εσωτερικού χώρου. Ένας άλλος βασικός παράγοντας είναι η διαφορά στη συχνότητα των εργασιών συντήρησης για κάθε κατηγορία.

Μελέτες επιβεβαιώνουν πόσο εύθραυστες μπορούν να υπάρξουν οι τοιχογραφίες, και των δύο κατηγοριών απέναντι σε οποιαδήποτε επέμβαση συντήρησης και πόσο δύσκολη μπορεί να είναι η προσβασιμότητά τους από τους συντηρητές για τις ενέργειες αυτές. Για την βέλτιστη διατήρηση των τοιχογραφιών είναι σημαντικό να υπάρχει σωστή και αποτελεσματική συνεργασία. Δηλαδή, καλή επικοινωνία και επαρκής χρόνος για την απαραίτητη έρευνα, προτού ληφθούν οι αποφάσεις για το πλάνο συντήρησης - συμπεριλαμβανομένης και της επιλογής να μην πραγματοποιηθεί άμεση επέμβαση στην ζωγραφική επιφάνεια (Pique, 2010, σελ. 4).

Μερικά από τα μεγαλύτερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι τοιχογραφίες εξωτερικού, κυρίως, χώρου είναι τα γκράφιτι, η φυσική καταστροφή και ο αποκορεσμός, καθώς τα στρώματα χρώματος υφίστανται φθορές από τις καιρικές συνθήκες και εκτίθενται στην υπεριώδη ακτινοβολία. Η υπεριώδης ακτινοβολία προκαλεί ρωγμές, αλλαγή χρώματος και ξεθώριασμα. (Edelstein, 2012, σελ. 2).

Η Rainer (2003, σελ. 1-4) προσθέτει πως λόγω της παροδικότητας πολλών υλικών που χρησιμοποιούνται σήμερα στις τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου και του μεγάλου αριθμού τους, δεν είναι δυνατόν να διατηρηθούν όλες και πολλές από αυτές μπορεί να εξαφανιστούν. Πολλές φορές, κατά τη δημιουργία μιας τοιχογραφίας εξωτερικού χώρου, έλαβαν μέρος στη διαδικασία κάποια μέλη της κοινότητας. Με την πάροδο του χρόνου, όμως, αυτή η γενιά μεγαλώνει ή οι γειτονιές αλλάζουν, και η κοινότητα μπορεί να μην έχει πλέον την ίδια σχέση με την τοιχογραφία. Μόλις μια τοιχογραφία αρχίσει να φθείρεται, αν δεν έχει σημασία για την κοινότητα, μπορεί να γίνει καμβάς για γκράφιτι. Αν

όμως θεωρείται σημαντική από τα μέλη της κοινότητας ή άλλες ομάδες, υπάρχει μεγαλύτερη πιθανότητα διατήρησής της.

Οι σύγχρονες τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου εμφανίζουν ένα εύρος περίπλοκων προβλημάτων που προκύπτουν από τη χρήση νέων και μη δοκιμασμένων υλικών, σε αντίθεση με τις τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου, όπου και λόγω παλαιότητας και λόγω συχνότερων εργασιών συντήρησης, τα υλικά και τα προβλήματα που προκύπτουν είναι προβλέψιμα και παρεμφερή από έργο σε έργο. Όμως, στις τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου οι καλλιτέχνες χρησιμοποιούν συνήθως χρωστικές και επικαλυπτικά που δεν είναι απαραίτητα κατασκευασμένα για να αντέχουν μετά από 20 με 30 χρόνια έκθεσης σε αντίξοες ατμοσφαιρικές συνθήκες. Τα προβλήματα αυτά επιδεινώνονται από το γεγονός ότι πολλές τοιχογραφίες είναι ζωγραφισμένες σε μέρη όπου η συντήρηση είναι σχεδόν αδύνατη. Οι τοιχογραφίες αυτές είναι φτιαγμένες έτσι ώστε να ομορφαίνουν το αστικό τοπίο και να φέρνουν κοντά τους ανθρώπους στις γειτονιές. Ωστόσο, παρουσιάζουν πλέον φθορές και σε πολλές περιπτώσεις αποτελούν και στόχους βανδαλισμού (Rainer, 2003, σελ. 1-4).

Ένας από τους τρόπους για να διατηρούνται παραπάνω οι τοιχογραφίες είναι η δημιουργία τους με πιο ανθεκτικά μέσα. Αυτό ισχύει ειδικά για τις τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου που είναι σχεδόν πάντα εκτεθειμένες σε αντίξοες καιρικές συνθήκες. Η Rainer (2003, σελ. 1-4) μιλάει για την χρήση ορυκτών χρωστικών που είναι πιο κατάλληλες για τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου. Υπάρχουν τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου από τα τέλη του 19ου αιώνα που έγιναν με ορυκτά χρώματα και παραμένουν σε καλή κατάσταση. Ωστόσο, δεν αποτελούν την πιο οικονομική επιλογή, ειδικά για τέχνη του δρόμου που πολύ συχνά δημιουργείται χωρίς να υπάρχει χρηματικό ποσό ως αντάλλαγμα. Επιπλέον, τα χρώματα αυτά είναι πιο δύσκολο να βρεθούν και πολλοί καλλιτέχνες δεν είναι εξοικειωμένοι με αυτά. Όπως και με την τεχνική της τοιχογραφίας, τα χρώματα αυτά δεν σχηματίζουν φιλμ και δεν εμποδίζουν τη μετανάστευση των υδρατμών μέσω του τοίχου. Συνεπώς, διαρκούν περισσότερο (Rainer, 2003, σελ. 1-4).

Είναι σημαντικό οι τοιχογραφίες να εξετάζονται ετησίως ή ανά εξάμηνο για να είναι βέβαιο ότι η αστάθεια ή οι πιθανές φθορές θα ανιχνευτούν πριν εμφανιστούν χειρότερες ζημιές. Όλες οι αυτοψίες καθώς και οποιαδήποτε ενέργεια που μπορεί να ακολουθήσει πρέπει πρώτα να τεκμηριωθούν. Η άνοιξη είναι η καλύτερη περίοδος για την ετήσια επιθεώρηση, δεδομένου ότι οι εργασίες συντήρησης μπορούν να πραγματοποιηθούν και

τους καλοκαιρινούς μήνες. Άλλος έλεγχος μπορεί να πραγματοποιηθεί το φθινόπωρο, για την αντιμετώπιση τυχόν προβλημάτων πριν από τη σκληρή περίοδο του χειμώνα (Hartin, 2014).

Η τεκμηρίωση είναι ένας τρόπος για να διατηρηθούν ψηφιακά οι τοιχογραφίες που κινδυνεύουν να εξαφανιστούν και να δημιουργηθεί ένα αρχείο για μελλοντική μελέτη. Πράγματι, με αρκετά υψηλή ανάλυση καταγραφής, οι τεκμηριωμένες τοιχογραφίες θα μπορούσαν να αναπαραχθούν σε πλήρες μέγεθος (Rainer, 2003, σελ. 1-4).

Οι καλλιτέχνες θα πρέπει να είναι εξοικειωμένοι με θέματα τοποθεσίας, έκθεσης, προετοιμασίας του τοίχου και χρήση των κατάλληλων υλικών, ενώ θα πρέπει να πραγματοποιούνται μαθήματα που να αφορούν τα υλικά και τις τεχνικές για τοιχογραφίες, καθώς και θέματα συντήρησης και σωστής διατήρησής τους (Rainer, 2003, σελ. 1-4).

Όσον αφορά τη φροντίδα των τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου, η συντήρηση δεν είναι μόνο μια επιστημονική και τεχνική προσπάθεια. Όπως αναφέρει η Rainer (2003, σελ. 1-4) ότι έχει γράψει η Julie Boivin, συν-επιμελήτρια για τη δημόσια τέχνη του Μόντρεαλ, "*η συντήρηση έχει γίνει μια θεμελιωδώς κοινωνική και πολιτισμική δραστηριότητα με την ευρύτερη έννοια. Η εξίσωση της δημόσιας τέχνης στην οποία καλλιτέχνης, πελάτης, κοινό και χώρος είναι αδιαχώριστοι πρέπει να αμφισβητείται συνεχώς, να αξιολογείται και ίσως να τροποποιείται. Η συντήρηση της σύγχρονης δημόσιας τέχνης μπορεί να εγείρει μερικά ιδιαίτερο προκλητικά ζητήματα και να προσφέρει ευκαιρίες για να παρατηρήσουμε πόσο μακριά μπορούμε να πάμε αυτές τις ιδέες*".

2.1.5. Οι τοιχογραφίες σε αντίξοες εξωτερικές συνθήκες

Το συγκεκριμένο θέμα εστιάζει στις τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου, λόγω του ότι οι αντίξοες εξωτερικές συνθήκες είναι ένας παραπάνω παράγοντας φθοράς που συνήθως δεν απασχολεί τους συντηρητές όταν αναλαμβάνουν τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου. Πέρα από την περίπτωση των βανδαλισμών, η οποία θα αναφερθεί στο επόμενο θέμα, οι συντηρητές πρακτικά δεν μπορούν να έχουν τον έλεγχο των περιβαλλοντικών συνθηκών γύρω από τις τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου. Για αυτό το λόγο, συνήθως καταφεύγουν σε μεθόδους επεξεργασίας της ίδιας της τοιχογραφίας, καθιστώντας την πιο ανθεκτική σε διάφορες απειλές που δέχεται καθημερινά από το περιβάλλον της (Rainer, 2003, σελ. 1-2).

Το Ευρωπαϊκό κλίμα έχει ακραίες τιμές θερμοκρασίας τα καλοκαίρια και τους χειμώνες, γεγονός που αποτελεί άμεσο κίνδυνο για τις τοιχογραφίες. Παρατηρήθηκε ότι η επιφανειακή θερμοκρασία μιας γκρίζας πέτρας ενός μνημείου παρουσίασε ακραίες θερμοκρασίες, φτάνοντας στους -26°C στα τέλη Ιανουαρίου και στους $+57^{\circ}\text{C}$ στις αρχές Αυγούστου. Όταν η πέτρα δέχτηκε άμεση ηλιοφάνεια η μέγιστη τιμή έφτασε τους 83°C . Οι θερμοκρασιακές αυτές μεταβολές καταπονούν κατά πολύ τις δομικές εγκαταστάσεις ενός κτηρίου σε έναν ετήσιο κύκλο. Οι σοβαρές διακυμάνσεις υγρασίας προκαλούνται από τις ξαφνικές μεταβολές της θερμοκρασίας, δημιουργώντας έτσι υψηλό ρυθμό εξάτμισης. Αυτό μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα την κρυστάλλωση των διαλυτών αλάτων στο εσωτερικό των πορωδών δομικών υλικών της τοιχογραφίας. Επιπλέον, κατά τη χειμωνιάτικη περίοδο το σημείο παγετού μπορεί να μετακινηθεί στο εσωτερικό του δομικού υλικού, προκαλώντας έτσι την ανάπτυξη παγοκρυστάλλων. Για την αποφυγή των παραπάνω περιπτώσεων προτείνεται το νερό να φυλάσσεται μακριά από τις τοιχογραφίες για την διευκόλυνση των μελλοντικών εργασιών συντήρησής τους. Ειδικά, η κρυστάλλωση αλατιού και ο σχηματισμός πάγου είναι πολύ πιθανό να προκαλέσουν καταστροφή του χρωματικού στρώματος και του πορώδους υλικού της τοιχογραφίας. Προφανώς, οι κλιματικές αλλαγές είναι λιγότερο επικίνδυνες για τις τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου. Δεν μπορεί ωστόσο να αγνοηθεί πως μια τοιχογραφία στο εσωτερικό ενός κτηρίου συχνά είναι απλώς "η άλλη πλευρά" ενός τοίχου που υφίσταται σοβαρές φθορές από τις έντονες καιρικές συνθήκες και τις μεταβολές της υγρασίας (Rockwell, 1997, σελ. 60).

Σύμφωνα με την Rainer (2003, σελ. 1-2) η καταστροφή των τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου οφείλεται σε ένα μεγάλο βαθμό στις περιβαλλοντικές συνθήκες. Οι συχνές εναλλαγές υψηλής και χαμηλής θερμοκρασίας και η υγρασία του κτηρίου, που πολλές φορές εμφανίζεται με τριχοειδή αναρρίχηση στο έργο, είναι από τους παράγοντες που οδηγούν σε εξανθήσεις αλάτων, ρωγμές και απολεπίσεις χρώματος.

Η Hartin (2014) αναφέρει ότι πολλά προγράμματα διατήρησης της δημόσιας τέχνης υποστηρίζουν ότι οι δημόσιες τοιχογραφίες αποτελούν προσωρινά έργα, με διάρκεια ζωής περίπου 10 χρόνια. Παρόλα αυτά, πολλές από αυτές έχουν διαρκέσει πάνω από 20 χρόνια, ενώ οι κοινότητες τους θέλουν να διαρκέσουν ακόμη περισσότερο. Οι σκληρές συνθήκες, όμως, που επικρατούν στην ατμόσφαιρα και η μεταβαλλόμενη χρήση του δημόσιου χώρου καθιστούν αναγκαία μια προσέγγιση για τη διατήρηση των τοιχογραφιών που είναι

διαφορετική από εκείνη για τη διατήρηση ενός παραδοσιακού έργου τέχνης. Η επιθεώρηση, η συνεχής συντήρηση και η περιοδική επεξεργασία είναι απαραίτητες για να διατηρηθεί μια τοιχογραφία σε καλή κατάσταση. Σε ακραίες περιπτώσεις, μπορεί να πρέπει να εξεταστεί το ενδεχόμενο της απόσπασης, του επαναζωγραφισμού ή και της απομάκρυνσης του έργου. Η μακροζωία μιας τοιχογραφίας καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τις αποφάσεις που λαμβάνονται κατά τον σχεδιασμό και τη δημιουργία της. Η διατήρηση της ευαισθητοποίησης και της υποστήριξης της κοινότητας είναι επίσης εξαιρετικά σημαντική. Οι πόλεις με προγράμματα προστασίας των τοιχογραφιών έχουν μάθει ότι όταν μια τοιχογραφία χάνει τη σημασία της για μια κοινότητα, τείνει να γίνει στόχος βανδαλισμού.

Στην κατηγορία των τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου υπάρχουν πολλοί περιορισμοί κατά τη διάρκεια και μετά τη δημιουργία τους. Η Rainer (2003, σελ. 1-2) και το (Centre de Conservation Quebec, 2020, σελ. 2) συστήνουν μια τοιχογραφία εξωτερικού χώρου να μην ζωγραφίζεται σε τοίχο με δυτικό³ προσανατολισμό καθώς δέχεται συνεχή έκθεση στην υπεριώδη ακτινοβολία, γεγονός που επιταχύνει τη φθορά του συνδετικού υλικού και το ξεθώριασμα των χρωμάτων. Ωστόσο, αυτό ισχύει κυρίως για περιοχές της Αμερικής, καθώς ανάλογα το ημισφαίριο της γης αλλάζει και ο προσανατολισμός των υπεριωδών ακτινών. Έτσι, ο Šeme (2008, σελ. 13) αναφέρει πως οι σωζόμενες μεσαιωνικές τοιχογραφίες που υπάρχουν στην Σλοβενία διατηρούνται κυρίως σε νότιες προσόψεις και πολύ λιγότερο σε ανατολικές.

Επίσης μια τοιχογραφία ζωγραφισμένη σε τοίχο που η οροφή του έχει προεξοχή είναι πιθανόν να είναι πιο προστατευμένη από μια πλήρως εκτεθειμένη. Η τελευταία ομάδα τοιχογραφιών κινδυνεύει άμεσα καθώς, σε περίπτωση έντονων βροχών, υπάρχει μεγάλη πιθανότητα για διείσδυση νερού στον τοίχο. Αυτό μπορεί επίσης να συμβεί και με διαρροές στην οροφή, με αποτέλεσμα να προκύπτουν προβλήματα αλάτων, απολεπίσεις, καθώς και σταγόνες και λεκέδες (Kelly, 2003, σελ. 1-2, Rainer, 2003, σελ. 1-2, Schmid, Walsh, 2015, σελ. 4-5, Šeme, 2008, σελ. 13)

---

³ Κάποιες από τις αρχικές πηγές (Rainer, 2003, σελ. 1-2) και (Šeme, 2008, σελ. 2) μίλαγαν για νότιο προσανατολισμό. Όμως, ο προσανατολισμός είναι σχετικός, ανάλογα την τοποθεσία της προέλευσης της κάθε πηγής, δηλαδή της κάθε χώρας του συγγραφέα. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι ο προσανατολισμός της δύσης του ηλίου διαφέρει, ανάλογα το ημισφαίριο. Επομένως, στην προκειμένη εργασία εξετάζεται η δύση του ηλίου, όταν δηλαδή είναι πιο έντονες οι υπεριώδεις ακτινοβολίες.

Η προβληματική δόμηση, επίσης, επηρεάζει τις τοιχογραφίες. Κτήρια που έχουν καταρρεύσει ή που βρίσκονται σε σεισμικές ζώνες μπορεί να παρουσιάσουν δομικές ρωγμές, οι οποίες μπορεί να οδηγήσουν σε διείσδυση νερού, ακολουθούμενη από απολέπιση και απώλειες χρωματικών στρωμάτων (AIC, 2006, σελ. 7-9, Rainer, 2003, σελ. 1-2).

Ένας από τους τρόπους προστασίας των τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου που εφαρμόζουν κάποιοι οι συντηρητές είναι η χρήση επιχρισμάτων, όπως η πολυουρεθάνη. Αυτή λειτουργεί συχνά ως επικάλυψη anti-graffiti στην επιφάνεια της τοιχογραφίας, καθιστώντας πιο εύκολη την απομάκρυνση επιφανειακών ρύπων, λεκέδων, γκράφιτι, κ.α. χωρίς όμως να κινδυνεύει το χρωματικό στρώμα της τοιχογραφίας. Παράλληλα, όμως, αποτελεί αδιαπέραστο υλικό εμποδίζοντας έτσι την έξοδο υγρασίας από τον τοίχο. Αυτό μπορεί να προκαλέσει αρνητικά αποτελέσματα καθώς και σε ένα κτήριο που επηρεάζεται από θερμοκρασιακές διακυμάνσεις το επίχρισμα μπορεί να δημιουργήσει ρωγμές και στη συνέχεια, απολεπίσεις και απώλειες του χρωματικού στρώματος. Επιπλέον, βασικό ρόλο παίζει η αναστρεψιμότητα των υλικών. Υλικά όπως η πολυουρεθάνη είναι σε μεγάλο βαθμό μη αναστρέψιμα και η αφαίρεσή τους γίνεται μηχανικά, με αποτέλεσμα την μερική καταστροφή του χρωματικού στρώματος της τοιχογραφίας. Όσον αφορά τις χρωστικές στις τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου, συνηθίζεται να χρησιμοποιούνται ακρυλικά χρώματα, τα οποία όμως δεν είναι πάντα συμβατά με το αρχιτεκτονικό υπόβαθρο της τοιχογραφίας και διασπώνται με την πάροδο του χρόνου (Rainer, 2003, σελ. 1-2).

Τα προβλήματα που εμφανίζονται στις τοιχογραφίες γενικότερα είναι παρόμοια με εκείνα που αντιμετωπίζουν και άλλες μορφές σύγχρονης τέχνης. Ωστόσο, και τα προβλήματα των σύγχρονων υλικών επιδεινώνονται όταν χρησιμοποιούνται σε εξωτερικούς χώρους. Συγκεκριμένα, μπορεί να παρατηρηθεί σοβαρή αποδόμηση του συνδετικού υλικού του χρώματος σε τοιχογραφίες μετά από μόλις 10 χρόνια -ιδιαίτερα στα έργα που εκτίθενται άμεσα στο ηλιακό φως. Μη ανεξίτηλα χρώματα αποτελούν επίσης πρόβλημα, ιδίως τα κόκκινα που ξεθωριάζουν πιο εύκολα, μειώνοντας έτσι την ένταση ενός έργου. Για παράδειγμα, μια τοιχογραφία του Λος Άντζελες από τη Noni Olabisi, Το Protect and Serve (1995), έχασε ένα μέρος του νοήματός της, όταν του βαθύ βυσσινί χρώμα του φόντου, που συμβολίζει το αίμα, αποχρωματίστηκε με την πάροδο του χρόνου (Rainer, 2003, σελ. 1-2).

Από τη μία λοιπόν, στις τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου διαμορφώνεται ο χώρος στον οποίο εντάσσονται, για να είναι κατάλληλος για να διατηρούνται σε όσο το δυνατόν

καλύτερη κατάσταση και μεγαλύτερο διάστημα στο χρόνο. Από την άλλη, όπως αναφέρει και η Rainer (2003, σελ. 1-2), οι τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου, και κυρίως οι πιο σύγχρονες, θωρακίζονται οι ίδιες για να αντέξουν περισσότερο στη φθορά. Αυτό γίνεται συνήθως με επιπρόσθετα υλικά στην επιφάνεια του έργου, όπως η πολυουρεθάνη ή η χρήση πιο δυνατών χρωστικών. Πολλές φορές όμως, αυτή η μέθοδος δεν είναι πάντα αποτελεσματική και πολλοί δεν την προτιμούν καθώς μπορεί να επιβαρύνει παραπάνω τις τοιχογραφίες.

2.1.6. Ο βανδαλισμός σε τοιχογραφίες εσωτερικού και εξωτερικού χώρου

Το 2008 (τέσσερα χρόνια πριν από την εμφάνιση των πρώτων μαρκκαρισμάτων στην τοιχογραφία), διοργανώθηκε ένα συνέδριο γύρω από το ερώτημα αν οι τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου θα πρέπει να προστατεύονται επίσημα από τον νόμο (Hansen, 2014). Μεταξύ των θεμάτων που συζητήθηκαν ήταν η μετεγκατάσταση σε ένα υπαίθριο μουσειακό περιβάλλον (η λύση που προτίμησε ο καλλιτέχνης). Μεγάλο μέρος της συζήτησης, ωστόσο, επικεντρώθηκε στις ηθικές επιπτώσεις της διατήρησης της τέχνης του δρόμου, η οποία στην πλειονότητά της δημιουργείται με γνώμονα μια περιορισμένη διάρκεια ζωής ως μια δημιουργική εκδήλωση αγκυροβολημένη στο παρόν. Η εξέλιξη παρέμεινε στο χώρο και επί του παρόντος δεν υπάρχει πλέον (Brajter, 2018, σελ. 3-5).

Η Brajter (2018, σελ. 3-5) αναφέρει πως για πολλά χρόνια, η τέχνη του δρόμου δεν διαφοροποιούνταν από τον βανδαλισμό και το “μαρκκάρισμα” ή αλλιώς “tagging” των τοίχων. Ακόμα, σε πολλά μέρη του κόσμου, οι τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου εξακολουθούν να θεωρούνται “γκράφιτι”. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια, η αύξηση του αριθμού των καλλιτεχνών που επιλέγουν την τέχνη του δρόμου ως δημιουργικό τους μέσο είχε ως αποτέλεσμα την αναγνώριση ή και την καταξίωση αυτής της μορφής έκφρασης. Επί του παρόντος, η τέχνη του δρόμου είναι μια από τις πιο δυναμικές παγκόσμιες μορφές εικαστικής έκφρασης. Το γεγονός αυτό έχει δημιουργήσει έναν άλλο τύπο βανδαλισμού: την απόσπαση και ουσιαστικά την κλοπή των τοιχογραφιών με σκοπό την πώληση ή καταστροφή τους. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι τοιχογραφίες που εκτιμώνται ως τουριστικά αξιοθέατα και αγαπώνται από τις κοινότητες έχουν κλαπεί για την εμπορική τους αξία (ο Banksy, για παράδειγμα, αποτελεί δημοφιλή στόχο) (BBC News, 2019).

Σύμφωνα με την Hartin (2014), συχνά το γκράφιτι και το μαρκάρισμα αντιμετωπίζονται εξίσου ως μορφές βανδαλισμού. Το γκράφιτι χαρακτηρίζεται πολλές φορές ως μια δήλωση επικράτειας, δηλαδή η τοποθεσία “μαρκάρεται” με γκράφιτι για να διεκδικήσει τον έλεγχο της επικράτειας. Ένα γκράφιτι / μαρκάρισμα θα προσκαλέσει επιπλέον ανταγωνιστικά γκράφιτι / μαρκάρια και η άμεση αφαίρεσή του μπορεί να συμβάλει στην πρόληψη της επανάληψής του.

Οι τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου προστατεύονται συνεχώς. Όσες αποτελούν εκθέματα ή μέρος κάποιας ιδιωτικής συλλογής ή διακόσμησης κτηρίου, είναι ανοιχτές στο κοινό συγκεκριμένες ώρες και υπό προϋποθέσεις. Άλλες πάλι βρίσκονται σε αποθήκες, προστατευμένες πολύ περισσότερο από την ανθρώπινη δραστηριότητα, αφού δέχονται επισκέψεις σχεδόν αποκλειστικά από συντηρητές και αρχαιολόγους. Σύμφωνα με Brajer (2018, σελ. 3-5) και BBC News (2019), σε αντίθεση με τις τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου, η κλοπή ή το μαρκάρισμα μιας τοιχογραφίας εξωτερικού χώρου είναι δύσκολο να αποτραπούν λόγω της εύκολης πρόσβασης του κοινού σε αυτές. Πολλές είναι οι φορές που σε τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου οι ίδιοι καλλιτέχνες έχουν διορθώσει ή καθαρίσει τα έργα τους από μαρκάρια. Για παράδειγμα, ο καλλιτέχνης Ulrik Schiødt, που δημιούργησε το “*Evolution*”, πραγματοποίησε δύο καμπάνιες εξάλειψης των μαρκαρισμάτων, οι οποίες θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως το απόλυτο παράδειγμα που δείχνει ότι η διαφοροποίηση μεταξύ της δημιουργικής κίνησης και της καταστροφικής κίνησης (tagging) αναγνωρίζεται στο περιβάλλον των καλλιτεχνών του δρόμου (Brajer, 2018, σελ. 3-5, BBC News, 2019).

Οι βανδαλισμοί των τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου προκαλούν προβλήματα που η αντιμετώπισή τους δεν μοιάζει με εκείνη πολλών άλλων έργων πολιτιστικής κληρονομιάς. Αυτό συμβαίνει, διότι συνήθως εμφανίζονται πολύπλοκα θεωρητικά ζητήματα, τα οποία διαπλέκονται με σοβαρές τεχνικές προκλήσεις για τους συντηρητές. Οι τεχνικές αφαίρεσης των μαρκαρισμάτων που χρησιμοποιούνται είναι πολύ σκληρές και επικίνδυνες για τα χρωματικά στρώματα των τοιχογραφιών. Επιπλέον, τα μαρκάρια εφαρμόζονται συχνά με υλικά όμοια με αυτά των τοιχογραφιών, καθιστώντας τον διαχωρισμό τους πολύ δύσκολο. Ως εκ τούτου, η επιζωγράφηση είναι μια συνήθης θεραπεία για την αφαίρεση του μαρκαρισματος. Αυτό συνήθως δεν γίνεται σε τμήματα μιας τοιχογραφίας, αλλά ως συνολική επεξεργασία, ανανεώνοντας στην πραγματικότητα μεγάλα τμήματα ή ολόκληρη τη ζωγραφική. Κατά συνέπεια, η “αξία νεότητας” της τοιχογραφίας διατηρείται τεχνητά,

σε βάρος άλλων αξιών, όπως η "αξία παλαιότητας" και η αυθεντικότητα του υλικού (Brajjer, 2018, σελ. 3-5).

Η προληπτική συντήρηση, η κατάλληλη προετοιμασία του τοίχου και η χρήση υψηλής ποιότητας υλικών, που είναι και ανθεκτικά και συμβατά με το φως, είναι θεμελιώδους σημασίας. Άλλες προληπτικές ενέργειες (π.χ. τακτική συντήρηση, αφαίρεση γκράφιτι και ευαισθητοποίηση της κοινότητας) μπορούν να συμβάλουν στη διατήρηση των τοιχογραφιών. Συγκεκριμένα, πολλές από τις ζημιές που παρατηρούνται στις τοιχογραφίες οφείλονται σε βανδαλισμούς και έλλειψη συντήρησης. Συνήθως, ένας καλά συντηρημένος και περιποιημένος χώρος μιας τοιχογραφίας σε καλή κατάσταση ή ένα σεβαστό κτήριο και μια ενημερωμένη, εμπλεκόμενη κοινότητα αποτελούν τις βασικές στρατηγικές πρόληψης του βανδαλισμού (Hartin, 2014, Centre de Conservation Quebec, 2020, σελ. 3, Rainer, 2003, σελ. 2).

Τα γκράφιτι πρέπει να αφαιρούνται με ασφαλή και αποτελεσματικό τρόπο που δεν επηρεάζει το στρώμα της τοιχογραφίας που βρίσκεται από κάτω. Για το λόγο αυτό, καλό είναι η αφαίρεσή του να γίνεται από συντηρητή ή από καλλιτέχνη / τεχνικό που γνωρίζει το έργο μετά από συνεννόηση ή υπό την επίβλεψη συντηρητή. Η αφαίρεση από άτομο χωρίς επαρκή εμπειρία ή επίβλεψη μπορεί να βλάψει ανεπανόρθωτα την τοιχογραφία. Άλλος αποτελεσματικός τρόπος στον περιορισμό του γκράφιτι είναι η συμμετοχή της νεολαίας της κοινότητας στην τοιχογραφία (Hartin, 2014).

Μια πιο ολιστική προσέγγιση που δίνει η Brajjer (2018, σελ. 3-5) είναι οι συντηρητές να συνεργάζονται εξαρχής με τους καλλιτέχνες, κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης των τοιχογραφιών. Αυτή η μέθοδος θα ήταν ιδανική, καθώς και θα διατηρούταν πιο σωστά το έργο, χωρίς να δέχεται πολλές παρεμβάσεις. Όμως αυτή η λύση δημιουργεί άλλου τύπου προβλήματα, όπως υψηλά κόστη και περίπλοκες μεθόδους χρηματοδότησης.

Στις πηγές που προηγήθηκαν αναφέρθηκε ελάχιστα η διαφορά μεταξύ τοιχογραφιών εσωτερικού χώρου και εξωτερικού στη συντήρηση. Αυτό συμβαίνει, περισσότερο διότι η δεύτερη κατηγορία είναι που πλήττει περισσότερο, αφού συχνά είναι πλήρως εκτεθειμένη λόγω έλλειψης προστασίας. Ωστόσο, αν η αντιμετώπιση των τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου έμοιαζε περισσότερο με εκείνη των τοιχογραφιών εσωτερικού χώρου, όσον αφορά την τακτική επίβλεψη, συντήρηση, προστασία ακόμα και από μέλη της κοινότητας, θα υπήρχαν και λιγότερες ενέργειες βανδαλισμού. Επομένως, στο συγκεκριμένο θέμα, έχει

σημασία οι δύο κατηγορίες να αποκτήσουν παραπάνω κοινά ως προς την αντιμετώπιση των συντηρητών και της κοινότητας, για τον περιορισμό των κακοποιητικών ως προς αυτές ενεργειών.

2.1.7. Διαφορές στη συντήρηση τοιχογραφιών σε κτήρια που χρησιμοποιούνται και σε κτήρια πλέον αχρησιμοποίητα

Το θέμα αυτό αποτελεί πάλι μια πιο συγκεκριμένη περίπτωση, που όμως μπορεί να συνδυάσει την διαφορά εσωτερικού και εξωτερικού χώρου σε κτήρια που χρησιμοποιούνται και αντίστοιχα σε κτήρια εγκαταλελειμμένα. Έτσι, αποτελεί θέμα που συνδυάζει τέσσερις διαφορετικές περιπτώσεις τοιχογραφιών, δηλαδή εσωτερικού χώρου σε κτήρια που χρησιμοποιούνται και αχρησιμοποίητα και εξωτερικού χώρου σε κτήρια που χρησιμοποιούνται και αχρησιμοποίητα. Εδώ εξετάζεται ποιες περιπτώσεις τοιχογραφιών συναντούν πιο συχνά οι συντηρητές και τα διαφορετικά μέτρα που πρέπει να ακολουθήσουν για κάθε μια από αυτές.

Σε ορισμένους πολιτισμούς, ένα κτήριο μπορεί να κατεδαφιστεί, να ανακατασκευαστεί και στη συνέχεια να ξαναβαφτεί, με αποτέλεσμα την απώλεια των αρχικών τοιχογραφιών που μπορεί να είχε. Ωστόσο, υπάρχουν τεχνίτες, ειδικά εκπαιδευμένοι στη δημιουργία κονιάματος, βάψιμο και φινίρισμα σε τοιχογραφίες και έτσι εξασφαλίζουν την επιβίωση της παράδοσης των τοιχογραφιών. Κάποιες φορές παλαιότερα σχέδια μπορεί απλά να θυσιάζονται. Αυτός ο κύκλος μπορεί να δημιουργήσει ένα δίλημμα για τους συντηρητές που έχουν εκπαιδευτεί να συντηρούν τα πρωτότυπα έργα (Rainer, 2010, σελ. 4).

Κριτήριο είναι το ίδιο το είδος του κτηρίου, στο οποίο εντάσσεται μια τοιχογραφία. Σύνηθες είναι το παράδειγμα μιας εν λειτουργία εκκλησίας, όπου οι συντηρητές δέχονται πιέσεις για την ολοκλήρωση της αποκατάστασης των έργων της. Δεν υπάρχει τίποτα αντικειμενικό σε αυτά τα μεταβαλλόμενα κριτήρια για την ορθή αποκατάσταση του έργου (Rickerby, 2010, σελ. 5). Αυτό έρχεται σε αντίθεση με τα κτήρια που δεν χρησιμοποιούνται. Εκεί συνήθως δεν θα υπάρξει κάποια πίεση χρόνου, αλλά ούτε και υπεύθυνος, πράγμα που μπορεί αργότερα να οδηγήσει σε κακή οργάνωση και επικοινωνία της ομάδας που συντηρεί.

Από την άλλη πλευρά, μια επιβλαβής επίδραση που υφίστανται οι τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου προκύπτει από την πολιτική που αναγνωρίζει τοιχογραφίες μόνο σε τοίχους που ανήκουν στην πόλη. Ως αποτέλεσμα, δεν υπάρχει άμεση ή έμμεση υποστήριξη από τον δήμο για την αποκατάσταση σημαντικών υπαίθριων τοιχογραφιών, εκτός εάν αυτές τοποθετούνται σε τοίχους που ανήκουν στην πόλη. Έτσι, οι αποκαταστάσεις που γίνονται, συχνά δεν έχουν μελετημένη και συνειδητή δέσμευση για τη διατήρηση αυτών των έργων. Για παράδειγμα, το Pilsen, πόλη της Τσεχίας, μια γειτονιά με φήμη δεκαετιών για τις δημόσιες τοιχογραφίες, προωθείται σε μεγάλο βαθμό από τη βιομηχανία πολιτιστικού τουρισμού. Ωστόσο, στην πραγματικότητα, στο Pilsen δεν έχει δημιουργηθεί σχεδόν καμία νέα τοιχογραφία εδώ και πολλά χρόνια και οι παλαιότερες έχουν σοβαρές φθορές. Χωρίς ένα σωστά οργανωμένο πρόγραμμα αποκατάστασης, αυτή η πτυχή του πολιτιστικού τουρισμού θα είναι ένα έργο που στο άμεσο μέλλον θα χαθεί (Pounds, 2004, σελ. 6).

2.1.8. Η απόσπαση των τοιχογραφιών

Η απόσπαση τοιχογραφιών αποτελεί ένα από τα πιο δύσκολα ζητήματα στη συντήρηση. Στο παρελθόν, λόγω της αξίας και της σπουδαιότητάς τους, πολλές τοιχογραφίες αποσπάστηκαν από τα στηρίγματά τους, καθώς θεωρήθηκε ότι αυτός ήταν ο καλύτερος τρόπος για τη διατήρησή τους. Οι τοιχογραφίες αφαιρούνταν, ολόκληρες ή σε τμήματα, συνήθως από τους αρχαιολογικούς χώρους για να διατηρηθούν, σύμφωνα με τους αρχαιολόγους, ως πολύτιμα στοιχεία για μελέτη και έκθεση. Ωστόσο, με την αφαίρεσή τους, τα κομμάτια έγιναν αντικείμενα αποκομμένα από το περιβάλλον τους. Πληροφορίες και μέρη των αρχικών υλικών και της τεχνικής εκτέλεσης συχνά χάνονταν. Αυτό μείωσε την αξία των αποσπασμένων στοιχείων, καθώς και τη σημασία του χώρου από τον οποίο αφαιρέθηκαν. Επιπλέον, η πλειονότητα αυτών των αποσπασμάτων κατέληξε σε αποθηκευτικούς χώρους μη προσβάσιμους στο κοινό (Hermens et al., 1995, σελ. 124-127, Rainer, 2010, σελ. 2).

Σήμερα, σε περισσότερα μέρη του κόσμου, αυτή η μέθοδος δεν είναι πλέον αποδεκτή για τη σωστή διατήρηση μιας τοιχογραφίας. Η τρέχουσα πρακτική υποστηρίζει ότι τα έργα πρέπει να διατηρούνται *in situ*, εκτός εάν απειλούνται με καταστροφή. Η (Rainer, 2003, σελ. 2).

Παρόλα αυτά, η διατήρηση μιας τοιχογραφίας εξαρτάται από το εάν ανήκει σε κάποιο φορέα ή μουσείο. Έτσι, θα έχει και την ανάλογη προτεραιότητα, σε αντίθεση με μια τοιχογραφία που δεν ανήκει κάπου συγκεκριμένα και που ο δήμος στον οποίο εντάσσεται δεν αναλαμβάνει την ευθύνη διατήρησής της. Επομένως, η απόσπαση μιας τοιχογραφίας εξαρτάται περισσότερο από το που προέρχεται και ανήκει η ίδια, δηλαδή, από την αξία της, παρά από την ανάγκη της για συντήρηση (AIC, 2006, σελ. 2, Edelstein, 2012, σελ. 1, Weber, 2004, σελ. 8-9).

Στην προκειμένη, λοιπόν, περίπτωση η διαφορά που προκύπτει δεν είναι στο μέσα – έξω, ούτε και στον βαθμό φθοράς μιας τοιχογραφίας. Η διαφορά βρίσκεται στην προτεραιότητα που έχει μια τοιχογραφία από την κοινότητα, όσον αφορά την πολιτισμική ή/και χρηματική της αξία.

2.1.9. Η συνεργασία των συντηρητών με επαγγελματίες άλλων κλάδων

Από τα ψηφιδωτά και τις τοιχογραφίες σε αρχαιολογικούς χώρους μέχρι τα ιστορικά κτήρια και τις σύγχρονες τοιχογραφίες σε εξωτερικούς χώρους, τα υλικά και οι τεχνικές που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή των τοιχογραφιών παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία. Η ανακάλυψη αυτή των νέων υλικών και τεχνικών θέτει στους συντηρητές μεγάλες προκλήσεις. Οι εμπειρογνώμονες που χρειάζονται για την αντιμετώπιση της συντήρησης ειδικεύονται στη συντήρηση ζωγραφικής, αντικειμένων, πέτρας και αρχιτεκτονικής και συχνά χρειάζονται υποστήριξη από συναφή επαγγέλματα, όπως η επιστήμη των υλικών, η μηχανική και η αρχιτεκτονική, καθώς και από τα τεχνικά επαγγέλματα (Centre de Conservation Quebec, 2020, σελ. 4, Rainer, 2010, σελ. 2).

Όσον αφορά τις τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου, και κυρίως παλαιότερων χρόνων, οι συντηρητές τοιχογραφιών πρέπει να κατανοούν τα προβλήματα που σχετίζονται με τα δομικά ζητήματα των κτηρίων, τους περιβαλλοντικούς παράγοντες που επηρεάζουν τις χρωστικές ουσίες, τα συνδετικά υλικά και την φθορά των υλικών μιας ποικιλίας χρωμάτων και επιχρισμάτων των τοιχογραφιών. Θα πρέπει επίσης να είναι γνώστες των παραδοσιακών υλικών και τεχνικών κατασκευής, του κονιάματος και του χρώματος. Συνεπώς, το έργο της συντήρησης τοιχογραφιών δεν χρειάζεται μόνο καλά εκπαιδευμένους συντηρητές που ειδικεύονται στις τοιχογραφίες. Πολλές φορές απαιτεί μια διεπιστημονική ομάδα αποτελούμενη από αρχιτέκτονες, μηχανικούς και συντηρητές για

την επιτυχή αντιμετώπιση των πολύπλοκων προβλημάτων που αντιμετωπίζει ο τοίχος και η τοιχογραφία (Capriotti et al. 2011, σελ. 10, Jokilehto, 2011, σελ. 56, Rainer, 2003, σελ. 3).

Στις σύγχρονες τοιχογραφίες, πάλι, και κυρίως σε αυτές που βρίσκονται σε εξωτερικούς χώρους, η συνεργασία μεταξύ καλλιτεχνών και συντηρητών θα πρέπει να ξεκινά από τη στιγμή της δημιουργίας της τοιχογραφίας, πολύ πριν προκύψει η ανάγκη συντήρησης, όπως προτείνει η Rainer (2003, σελ. 3). Συνεχίζει, λέγοντας πως οι συντηρητές μπορούν να συμβουλευθούν την υπόλοιπη ομάδα σχετικά με τις χρωστικές που πρέπει να χρησιμοποιηθούν από άποψη υλικών. Θα μπορούσαν επίσης, προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα, να βοηθήσουν τη βιομηχανία να ερευνήσει και να αναπτύξει κατάλληλα υλικά για χρήση στη δημιουργία και συντήρηση των τοιχογραφιών.

Παρόλα αυτά, μπορεί οι αρχικοί καλλιτέχνες των τοιχογραφιών να μην είναι άμεσα εξοικειωμένοι με τις εργασίες αποκατάστασης και συντήρησής των τοιχογραφιών, όμως η βοήθειά τους είναι χρήσιμη. Όπως λέει η Rainer (2003, σελ. 3) σε αντίθεση με τον συντηρητή, ο καλλιτέχνης γνωρίζει καλύτερα πως να αναδημιουργήσει την εικόνα, διατηρώντας τη σημασία και την σημαντικότητά της.

Κατά τη φθορά των τοιχογραφιών, οι υπεύθυνοι ιδιοκτήτες και οργανισμοί έχουν διάφορες επιλογές αντιμετώπισης της. Μπορούν να ζητήσουν από τον αρχικό καλλιτέχνη να επιζωγραφίσει ή να αποκαταστήσει το έργο, ή μπορούν να καλέσουν έναν συντηρητή. Ο συντηρητής με τη σειρά του μπορεί είτε να λειτουργήσει σύμφωνα με τις αυστηρές αρχές της συντήρησης είτε να συνεργαστεί με τον καλλιτέχνη για την αποκατάσταση του έργου. Στις σύγχρονες τοιχογραφίες, υπάρχουν πολλές περιπτώσεις αποκατάστασης ή ακόμη και αναδημιουργίας (Rainer, 2003, σελ. 3).

Μια άλλη οπτική για τις τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου είναι αυτή της Hartin (2014), που υποστηρίζει ότι ο αρχικός καλλιτέχνης πολλές φορές καλείται να συντηρήσει ο ίδιος εξ ολοκλήρου το έργο του, μιας και οι δήμοι συνήθως δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα να προσλάβουν έναν συντηρητή για να αναλάβει όλες τις δραστηριότητες επιθεώρησης, συντήρησης και επεξεργασίας. Ωστόσο, συνεχίζει, θα πρέπει να υπάρχει ένας συντηρητής για να ξεκινήσει το πρόγραμμα συντήρησης και να είναι διαθέσιμος για συμβουλές και επεξεργασία, όπως απαιτείται.

Παρόλα αυτά, ορισμένες πόλεις έχουν φροντίσει με επιτυχία τις τοιχογραφίες τους, προσλαμβάνοντας έναν τοπικό καλλιτέχνη για να αναλάβει κάθε χρόνο τις εργασίες που συνιστά ένας συντηρητής: απαλό καθαρισμό με σφουγγάρια, συμπλήρωση των κατεστραμμένων περιοχών και αισθητική αποκατάσταση όπου χρειάζεται. Η γενικότερη συνέπεια του ατόμου που κάνει την εργασία είναι συχνά το κλειδί της επιτυχίας, αλλά θα πρέπει να υπάρχει συνεχής επικοινωνία με έναν συντηρητή κάθε φορά που εξετάζονται νέα προϊόντα ή διαδικασίες, όταν πρέπει να αφαιρεθούν γκράφιτι ή όταν απαιτείται εκτεταμένη επεξεργασία (Hartin, 2014).

Ιδιαίτερο πρόβλημα υπάρχει συνήθως στις τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου, όπου πολλοί τοιχογράφοι και κοινότητες θέλουν οι συντηρητές να κάνουν τη δουλειά τους, χωρίς να επηρεάσουν καθόλου το αισθητικό κομμάτι του έργου. Αυτό είναι εφικτό όταν και αν δεν υπάρχουν αντίστοιχα προβλήματα που να επηρεάζουν τη χρωματική επιφάνεια. Σε κάθε περίπτωση όμως είναι η συνεργασία της κοινότητας με τους τοιχογράφους και τους συντηρητές της που αποτελεί τη βάση για την επιτυχημένη διατήρηση των τοιχογραφιών της. Τα προβλήματα ξεκινούν όταν προκύπτουν διαφορές μεταξύ των συμβασιούχων συντηρητών και του τοιχογράφου της κοινότητας. Παρ' όλα αυτά, μπορούν σε ένα προτεινόμενο έργο συντήρησης να καθοριστούν οι ρόλοι των διαφορετικών συντελεστών, που θα πρέπει να κινηθούν ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της τοιχογραφίας της κοινότητας. Δηλαδή, να την αντιμετωπίσουν, όχι μόνο ως αντικείμενο προς συντήρηση, αλλά και ως κομμάτι μιας διαδικασίας με κοινωνικό αντίτυπο (Drescher, 2004, σελ. 5).

Σήμερα οι καλλιτέχνες διστάζουν να αφήσουν τα έργα τους σε χαρτί ή τους πίνακές τους να τα συντηρήσει οποιοσδήποτε άλλος εκτός από έναν συντηρητή. Αντίθετα, μια τέχνη σαν την αρχιτεκτονική, μπορεί να ασκηθεί από αρχιτέκτονες, μηχανικούς και εργολάβους, σε μια ομάδα. Από την άλλη, οι συντηρητές μπορεί να μην υπάρχουν σε μια ομάδα ή εργασία συντήρησης ή αποκατάστασης ενός αντικειμένου (Lowinger, 2010).

Η Lowinger (2010, σελ. 6), Αμερικανίδα συντηρήτρια έργων τέχνης και συγγραφέας, μιλάει χαρακτηριστικά για μια δική της εμπειρία: *“Όταν άρχισα να εργάζομαι σε μεγάλες τοιχογραφίες του εικοστού αιώνα, έβλεπα περιπτώσεις όπου οι επεξεργασίες κατευθύνονται από αρχιτέκτονες και συχνά εφαρμόζονται από εργολάβους και όχι από συντηρητές. Σχεδόν όλες αυτές οι επεμβάσεις είναι διορθωτικές και πολλές φορές οι λύσεις είναι πολύ επιβαρυντικές προς το έργο. Μερικές φορές ο ρόλος μου δεν είναι πλήρως καθορισμένος και βρίσκομαι στη δουλειά μόνο επειδή ο ενδιαφερόμενος - ένας δημόσιος φορέας ή ένας*

κρατικός υπεύθυνος για τη διατήρηση της ιστορικότητας - έχει επιβάλει τη συμμετοχή ενός συντηρητή στην ομάδα, και βρίσκομαι αντιμέτωπη με έναν εργολάβο ή έναν αρχιτέκτονα που δεν έχει τόσες γνώσεις σχετικά με το επάγγελμά μας”.

Το συγκεκριμένο θέμα αλλάζει ανά τόπο. Η κάθε περιοχή δίνει διαφορετική σημασία σε κάθε εργασία συντήρησης και διαφορετική προτεραιότητα στη συμβολή κάθε ειδικότητας. Σε χώρες, όπως η Αμερική, κυριαρχούν οι παρουσίες των αρχιτεκτόνων, των εργολάβων και των μηχανικών σε έργα αναστήλωσης και αποκατάστασης. Σπάνια θα υπάρξουν και συντηρητές και ακόμα πιο σπάνια λαμβάνεται υπόψιν η γνώμη τους. Η απασχόληση σε έργα που έχουν καλλιτεχνική και ιστορική αξία αποδίδει σημαντικά κέρδη, και οι μεγαλύτερες κατασκευαστικές εταιρείες που μπορούν να χειριστούν τις εξαιρετικά περίπλοκες απαιτήσεις που θέτουν οι κυβερνήσεις και οι υπηρεσίες συντήρησης, έχουν μεγάλο όφελος. Παράλληλα, όμως, φτάνουν και στο σημείο που μπορεί να αποφασίσουν να μην συμπεριλάβουν συντηρητές ή ακόμη και αν το κάνουν, ο συντηρητής αυτός μπορεί να έχει τελικά μικρό ρόλο όπως αναφέρει και η Lowinger. Αυτό το γεγονός εμφανίζεται όλο και περισσότερο σε ορισμένα έργα που σχετίζονται με επιφανειακές επεμβάσεις. Δυστυχώς, είθισται να λαμβάνονται αποφάσεις από ορισμένους σύγχρονους αρχιτέκτονες που δεν γνωρίζουν τίποτα για τη συντήρηση ή τη προστασία ενός μνημείου (Matero, 2010, σελ. 8).

Όπως έχει αναφερθεί έως τώρα, στο συγκεκριμένο θέμα, η κατηγορία των τοιχογραφιών εσωτερικού χώρου εμφανίζει συχνότερα προβλήματα οργάνωσης σε επίπεδο ομάδας στα πλαίσια συντήρησης και αποκατάστασης των τοιχογραφιών καθώς συνήθως οι εργασίες αυτές είναι μεγάλες, εκτείνονται σε μεγάλο βάθος χρόνου και απασχολούν μεγάλο εργατικό δυναμικό. Οι τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου εμφανίζουν πιο σπάνια τέτοια θέματα, καθώς τις περισσότερες φορές οι εργασίες που πραγματοποιούνται σε αυτές είναι πιο μικρές και γίνονται από μικρές ομάδες συντηρητών ή με τη συνεργασία καλλιτεχνών ή και μόνο από καλλιτέχνες. Δυστυχώς, οι συντηρητές δεν εισακούγονται πάντα. Αυτό επιφέρει πολλές φορές αποτελέσματα μη θεμιτά ή λιγότερο ικανοποιητικά για τις τοιχογραφίες. Φαίνεται πως, σε κάθε περίπτωση, βασικοί παράγοντες που το προκαλούν αυτό είναι η έλλειψη χρηματοδότησης και η έλλειψη σωστής οργάνωσης και επικοινωνίας της ομάδας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Το ερωτηματολόγιο (βλ. Παράρτημα 1) αποτελεί το δεύτερο βασικότερο μέρος της πτυχιακής εργασίας, μετά την σχετική βιβλιογραφία. Δημιουργήθηκε με σκοπό τη συλλογή απαντήσεων που διακρίνουν τις διαφορές μεταξύ τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου. Η σχετική βιβλιογραφία, του κεφαλαίου 2, συλλέγει πληροφορίες από διάφορες πηγές, ούτως ώστε να διατυπώσει απαντήσεις για κάθε θέμα, πάντοτε πιστή στο θέμα της εργασίας, ενώ το ερωτηματολόγιο απαντά στοχευμένα στο θέμα της εργασίας. Αργότερα θα εξεταστεί κατά πόσο τα αποτελέσματα του ερωτηματολογίου έρχονται σε αντιπαράθεση με τη σχετική βιβλιογραφία ή κατά πόσο την επιβεβαιώνουν.

3.1. Σχεδιασμός ερωτηματολογίου

Οι ερωτήσεις απαντήθηκαν με βάση τις σημερινές συνθήκες εργασιών συντήρησης, σε αντίθεση με τη σχετική βιβλιογραφία που περιλαμβάνει πληροφορίες από πρόσφατες αλλά και παλαιότερες πηγές. Τα άτομα που συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο αποτελούνται από φοιτητές και καθηγητές συντήρησης αλλά και επαγγελματίες συντηρητές. Επομένως, οι απαντήσεις δίνονται από άτομα με πολύ μικρή έως και μεγάλη εμπειρία στο αντικείμενο της συντήρησης. Παράλληλα, αποκαλύπτεται η διαφορά της αντίληψης και αντιμετώπισης της κάθε γενιάς συντηρητών.

3.1.1. Δομή του ερωτηματολογίου

Το ερωτηματολόγιο δημιουργήθηκε ηλεκτρονικά μέσω της πλατφόρμας *Forms* της *Microsoft*. Αποτελείται από 19 ερωτήσεις, οι οποίες βάζουν αρχικά τους ερωτώμενους σε μία εισαγωγή περί της συντήρησης τοιχογραφιών και όσο προχωράει η συμπλήρωση του ερωτηματολογίου γίνονται όλο και πιο συγκεκριμένες. Οι ερωτήσεις γράφτηκαν με τέτοιο τρόπο ώστε να είναι σύντομες και κατανοητές στους ερωτώμενους. Οι απαντήσεις που είναι επίσης απλές, με κύριο το είδος της “επιλογής”, των “στηλών” καθώς και των απαντήσεων με “ΝΑΙ, ΟΧΙ”. Ωστόσο, οι περισσότερες απαντήσεις περιέχουν και μία επιπλέον επιλογή, την επιλογή “Άλλο”, όπου όποιος θέλει μπορεί να γράψει κάτι επιπλέον για τη συγκεκριμένη ερώτηση. Αυτή η επιλογή δεν είναι απαραίτητο να συμπληρωθεί,

καθώς ανήκει στο είδος της απάντησης με ανάπτυξη κειμένου, κάτι για το οποίο μπορεί να μην αφιερώσουν όλοι οι ερωτώμενοι χρόνο.

3.1.2. Δεοντολογικό και ηθικό πλαίσιο δημιουργίας ερωτηματολογίου

Για τη δημιουργία ερωτηματολογίου στο πλαίσιο εκπόνησης πτυχιακής εργασίας ή ερευνητικού έργου είναι απαραίτητο να τηρηθούν οι κανόνες προστασίας των προσωπικών δεδομένων που προβλέπονται από τις γενικές και ειδικές διατάξεις της κείμενης νομοθεσίας. Οι ερωτώμενοι πρέπει να είναι ενημερωμένοι σχετικά με την πληρότητα και την ειλικρίνεια για το αντικείμενο της έρευνας, καθώς και για τα αποτελέσματα.

Υπεύθυνη για την εξασφάλιση των παραπάνω προϋποθέσεων είναι η Επιτροπή Ηθικής και Δεοντολογίας της Έρευνας (ΕΗΔΕ) που λειτουργεί σε κάθε Ανώτατο Εκπαιδευτικό Ίδρυμα και έχει σκοπό της την εγγύηση της αξιοπιστίας, σε ηθικό και δεοντολογικό επίπεδο, του ερευνητικού έργου που διεξάγεται στα Α.Ε.Ι. Η ΕΗΔΕ ελέγχει τη σωστή προστασία των προσωπικών δεδομένων των συμμετεχόντων της έρευνας καθώς και την ορθότητα της επιστημονικής πρακτικής⁴.

Στο εισαγωγικό κείμενο του ερωτηματολογίου περιγράφεται το δεοντολογικό του πλαίσιο, το πλαίσιο προστασίας των προσωπικών δεδομένων καθώς και οι προβλεπόμενες διαδικασίες που μπορεί να εφαρμοστούν σε περίπτωση προβλημάτων.

Έτσι, οι συμμετέχοντες ενημερώνονται ότι για τους σκοπούς προστασίας προσωπικών δεδομένων και βάσει του νέου Ευρωπαϊκού Γενικού Κανονισμού Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων το ερωτηματολόγιο συμπληρώνεται ανώνυμα και σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να γίνει ταυτοποίηση των συμμετεχόντων, ότι οι συμμετέχοντες μπορούν να εγκαταλείψουν τη συμπλήρωση χωρίς να γίνει καταγραφή των στοιχείων

---

⁴ Το ερωτηματολόγιο <[Microsoft Forms: https://forms.office.com/r/JJLAnuFSDX](https://forms.office.com/r/JJLAnuFSDX)> εγκρίθηκε στις 26/05/2021, με αριθμό πρωτοκόλλου: 39368/17-05-2021 από την Επιτροπή Ηθικής και Δεοντολογίας της Έρευνας (ΕΗΔΕ) του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής. Η διαδικασία έγινε σύμφωνα με τον Κώδικα Ηθικής και Δεοντολογίας της Έρευνας και του Κανονισμού Λειτουργίας της ΕΗΔΕ του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής Αρ. 24904 (ΦΕΚ 1485 τ.Β'/21-4-2020) και του Άρθρου 24 "Επιτροπή Ηθικής και Δεοντολογίας της Έρευνας" παρ. 1-4 του Εσωτερικού Κανονισμού Λειτουργίας του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής (ΦΕΚ Τεύχος Β' 4621/21.10.2020). από την ΕΗΔΕ του Πα.Δ.Α.

τους, πως όλες οι πληροφορίες που θα συλλεχθούν θα παραμείνουν αυστηρά εμπιστευτικές και ανώνυμες και πως τα δεδομένα θα αξιοποιηθούν αποκλειστικά για επιστημονικούς σκοπούς με επεξεργασία που θα πραγματοποιηθεί μόνο για τους στόχους της συγκεκριμένης πτυχιακής εργασίας.

Επίσης, δίνεται η δυνατότητα υποβολής ερωτημάτων, παραπόνων ή και καταγγελιών σχετικά με τη διεξαγωγή της έρευνας μέσω της ΕΗΔΕ του Πα.Δ.Α.

3.1.3. Ερωτώμενοι

Όταν πραγματοποιήθηκε η έγκριση του ερωτηματολογίου, αυτό αναρτήθηκε στη σελίδα του τμήματος Σ.Α.Ε.Τ., και σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης της σπουδάστριας και της επιβλέπουσας καθηγήτριας και στάλθηκε μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου σε καθηγητές συντήρησης του Τμήματος Σ.Α.Ε.Τ. και συντηρητές που εργάζονται στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα. Από εκεί μπορούσε όποιος ήθελε από φοιτητές, καθηγητές και επαγγελματίες συντήρησης τοιχογραφιών να συμμετάσχει στην έρευνα. Οι βασικές ενότητες των ερωτήσεων αφορούν στην αντιμετώπιση, τις εμπειρίες και την άποψη που έχουν πάνω στο θέμα της συντήρησης των τοιχογραφιών και έπειτα πώς αντιλαμβάνεται ο καθένας από αυτούς τις διαφορές στη πρακτική της συντήρησης μεταξύ τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου.

Πιο συγκεκριμένα, το ερωτηματολόγιο απαντήθηκε από προπτυχιακούς και απόφοιτους φοιτητές συντήρησης έργων τέχνης με ελάχιστη εμπειρία στην συντήρηση τοιχογραφιών. Επίσης από καθηγητές συντήρησης, αλλά και από επαγγελματίες του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα, που έχουν ασχοληθεί παραπάνω με τη συντήρηση τοιχογραφίας και έχουν από αρκετή, έως μεγάλη εμπειρία στο συγκεκριμένο αντικείμενο. Η διαφορά της ηλικίας και της εμπειρίας των συμμετεχόντων παίζει σημαντικό ρόλο για τα αποτελέσματα του ερωτηματολογίου. Σίγουρα, περισσότερη βάση έχουν οι απαντήσεις των πιο έμπειρων ατόμων, όμως οι νεότεροι έχουν διαφορετική αντίληψη των πραγμάτων και λειτουργούν με βάση τα νεότερα δεδομένα της γενιάς τους. Οπότε είναι σημαντικό να φανεί η διαφορά της αντίληψης αυτής καθώς και θα αποτυπώνεται αργότερα και στις μελλοντικές εργασίες συντήρησης. Ωστόσο, οι απαντήσεις των ατόμων με παραπάνω εμπειρία είναι πιο σημαντικές καθώς και γνωρίζουν καλά το αντικείμενο της τοιχογραφίας και παρά την εξέλιξη των εποχών, έχουν μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για την συντήρηση.

Τέλος, οι απαντήσεις των συμμετεχόντων δεν μπορούν να είναι απόλυτες και να αφορούν κάθε περίπτωση συντήρησης τοιχογραφιών καθώς προέρχονται από μια μικρή ομάδα ατόμων, εκ των οποίων πολλοί είναι φοιτητές, με ελάχιστη εμπειρία στο αντικείμενο. Επομένως, τα αποτελέσματα είναι σχετικά και η εγκυρότητά τους μη απόλυτη (βλ. Παράρτημα, σελ. 97).

3.2. Κριτήρια επιλογής ερωτήσεων

Οι ερωτήσεις ξεκινούν με γενικό περιεχόμενο, όσον αφορά τα δημογραφικά στοιχεία των ερωτώμενων (ηλικία, ειδικότητα, εμπειρία). Ύστερα, οι ερωτήσεις κάνουν γενική αναφορά στις δύο κατηγορίες τοιχογραφιών. Αργότερα, οι ερωτήσεις γίνονται ακόμα πιο συγκεκριμένες, στοχεύοντας σε συγκεκριμένα θέματα, παρόμοια με εκείνα της σχετικής βιβλιογραφίας. Αυτό εξυπηρετεί στο γεγονός ότι μπορεί να γίνει στο τέλος πιο εύκολη η σύγκριση μεταξύ της σχετικής βιβλιογραφίας και των αποτελεσμάτων ερωτηματολογίου, στο Κεφάλαιο 5: *Συζήτηση - Συμπεράσματα*.

Παρακάτω γράφονται οι ερωτήσεις με την σειρά που κατατάχθηκαν στο ερωτηματολόγιο (βλ. Παράρτημα 1). Κάθε ερώτηση περιλαμβάνει και τις επιλογές που είχαν οι ερωτηθέντες για να απαντήσουν σε αυτήν. Ύστερα, στο τέλος κάθε ερώτησης υπάρχει ένα μικρό κείμενο που αιτιολογεί την σημαντικότητα και τη χρησιμότητά της ως προς την πτυχιακή εργασία. Αυτό βοηθάει στην καλύτερη κατανόηση της χρησιμότητας της κάθε ερώτησης αλλά και του σκεπτικού της διαμόρφωσης του ερωτηματολογίου.

ο Ερώτηση 1:

Συμφωνείτε να συμμετέχετε στην έρευνα;

NAI/OXI

Έτσι, η πρώτη ερώτηση αφορά τη νόμιμη συγκατάθεση των συμμετεχόντων της μελέτης σύμφωνα με το εισαγωγικό κείμενο που διάβασαν πριν ξεκινήσουν την συμπλήρωση του ερωτηματολογίου. Αυτή η ερώτηση έχει περισσότερο τυπική λειτουργία, καθώς επιβεβαιώνει την πρόθεση συμμετοχής των ερωτώμενων.

ο Ερώτηση 2:

Σε ποια ηλικιακή ομάδα ανήκετε;

- 19-25
- 25-35
- 45-55
- 55-65
- 65+

Σύμφωνα με την ηλικία τους, οι ερωτώμενοι κατατάσσονται σε ομάδες που χωρίζονται ανάλογα με τις αντιλήψεις που έχουν αποκτήσει, την εποχή που έχουν μεγαλώσει και την αντίστοιχη εμπειρία που ενδεχομένως να έχουν. Ωστόσο, δεν είναι απαραίτητο ότι η ηλικία κάποιου θα αντιστοιχεί με την εμπειρία που έχει. Για αυτό το λόγο ακολουθούν ερωτήσεις που ζητούν την ειδικότητα και την εμπειρία του κάθε ερωτώμενου. Παρόλα αυτά, η ηλικία έρχεται σε συνάρτηση με τις αλλαγές κάθε εποχής και τα νέα δεδομένα που υπάρχουν κάθε φορά στον χώρο της συντήρησης αλλά και όποιες επιρροές έχει αυτή από εξωτερικούς παράγοντες.

ο Ερώτηση 3:

Είστε

:

(μπορείτε να συμπληρώσετε περισσότερα από ένα πεδία)

- *Επαγγελματίας συντηρητής/τρια στον δημόσιο τομέα*
- *Επαγγελματίας συντηρητής/τρια στον ιδιωτικό τομέα*
- *Καθηγητής/τρια Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης*
- *Φοιτητής /τρια Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης*
- *Άλλο*

Προσδιορισμός της απασχόλησης των ερωτώμενων. Αυτό βοηθάει να εξετασθεί, μέσα από τα αποτελέσματα, κατά πόσο και πώς η απασχόληση του ερωτώμενου και η ενδεχόμενη εμπειρία που διαθέτει επηρεάζει τις απαντήσεις του.

○ Ερώτηση 4:

Έχετε εμπειρία πάνω στη συντήρηση τοιχογραφιών;

- πολύ μεγάλη (περισσότερο από 10 χρόνια)
- μεγάλη (περισσότερο από 5 χρόνια)
- αρκετή (2-5 χρόνια)
- μικρή (λιγότερο από 1 χρόνο)
- ελάχιστη (εμπειρία σε εργαστηριακή ή/και πρακτική άσκηση στο πλαίσιο των σπουδών μου)
- καθόλου
- Άλλο

Η ερώτηση 4 είναι παρόμοια με τις δύο πρώτες καθώς ανήκει στις εισαγωγικές ερωτήσεις του ερωτηματολογίου. Εδώ εξετάζεται κατά πόσο η εμπειρία που διαθέτει ο ερωτώμενος επηρεάζει τις απαντήσεις του.. Η εμπειρία των ερωτηθέντων παίζει σημαντικό ρόλο για τις ακόλουθες απαντήσεις του ερωτηματολογίου, καθώς ένα άτομο με παραπάνω εμπειρία έχει μια πιο ολοκληρωμένη άποψη για το αντικείμενο της συντήρησης των τοιχογραφιών.

○ Ερώτηση 5:

Από πού ενημερώνεστε για ζητήματα συντήρησης τοιχογραφιών;

Επιλέξτε τον βαθμό συχνότητας σε κάθε περίπτωση.

Πίνακας 2:					
	κυρίως	συχνά	κάποιες φορές	σπάνια	καθόλου
Βιβλιοθήκες	☐	☐	☐	☐	☐
Περιοδικά (φυσικό αντικείμενο)	☐	☐	☐	☐	☐
Ψηφιακά Περιοδικά	☐	☐	☐	☐	☐
Συζήτηση & συνεργασία με συναδέλφους	☐	☐	☐	☐	☐

Συμμετοχή σε ομάδες ειδικού ενδιαφέροντος σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης (facebook, Twitter, κτλ.)	☐	☐	☐	☐	☐
Συμμετοχή σε συνέδρια	☐	☐	☐	☐	☐
Γενική αναζήτηση στο διαδίκτυο	☐	☐	☐	☐	☐
Εξειδικευμένες βάσεις διαδικτυακής αναζήτησης για τη συντήρηση (INCCA, BCIN)	☐	☐	☐	☐	☐
Σελίδες διεθνών οργανισμών για τη συντήρηση (ICOM, IIC, ICOMOS, GIC, AIC, CCI)	☐	☐	☐	☐	☐
Πλατφόρμες ακαδημαϊκής δικτύωσης (Academia, Google Scholar)	☐	☐	☐	☐	☐
Άλλες πηγές	☐	☐	☐	☐	☐

Εδώ εξετάζεται η συχνότητα με την οποία οι ερωτηθέντες επιλέγουν να ενημερώνονται όσον αφορά τις εξελίξεις στο χώρο της συντήρησης. Αυτό συνδέεται άμεσα με την γενικότερη αντιμετώπιση των συντηρητών, καθώς δείχνει πόσο χρόνο μπορεί να δαπανήσουν και τι είδους προτεραιότητες δίνουν στην ενημέρωσή τους για το αντικείμενο που δουλεύουν. Αυτό επίσης μπορεί να μαρτυρήσει, ανάλογα τη συχνότητα με την οποία ενημερώνονται οι ερωτηθέντες και την συχνότητα με την οποία αναρτώνται νέες πληροφορίες σχετικά με την συντήρηση τοιχογραφιών γενικότερα.

ο Ερώτηση 6:

Πιστεύετε πως οι διαφορές στη πρακτική της συντήρησης μεταξύ τοιχογραφιών ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ και αντίστοιχα ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ χώρου είναι:

- πολλές
- μερικές
- ελάχιστες
- δεν υπάρχουν διαφορές

– Άλλο

Η ερώτηση 6 κλείνει το μέρος των εισαγωγικών ερωτήσεων του ερωτηματολογίου, εντάσσοντας τους ερωτηθέντες στο κυρίως θέμα της εργασίας. Αυτό είναι σημαντικό, διότι φαίνεται η αντιμετώπιση του κάθε ερωτώμενου ως προς το θέμα της έρευνας και οι επακόλουθες απαντήσεις του επηρεάζονται άμεσα από το τι θα απαντήσει στην παρούσα ερώτηση. Αργότερα φαίνεται ότι οι ερωτήσεις γίνονται όλο και πιο συγκεκριμένες, όσο φτάνουν πιο κοντά στο κύριο θέμα της εργασίας.

ο Ερώτηση 7:

Έχει σημασία να γνωρίζει ο συντηρητής τις διαφορές συντήρησης τοιχογραφιών σε ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ και ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ χώρο;

– ναι

– όχι

– Άλλο

Αν θεωρηθεί ότι διαφορές υπάρχουν, ότι είναι πολλές και ποικίλλουν ανάλογα με το είδος και την τοποθεσία της κάθε τοιχογραφίας, η απάντηση θα έπρεπε να είναι μόνο «ΝΑΙ». Ωστόσο, μπορεί κάποιος να έχουν διαφορετική άποψη. Να θεωρούν πως οι διαφορές δεν είναι ούτε πολλές, ούτε σημαντικές. Εδώ εξετάζεται η σημασία και βαρύτητα που δίνουν οι συντηρητές σε ένα τέτοιο θέμα. Οι απαντήσεις στην ερώτηση καταδεικνύουν συνολικά την αναγνώριση των ιδιαιτεροτήτων που υπάρχουν στην πρακτική της συντήρησης στη μια και την άλλη περίπτωση επιτρέποντας έτσι μια πιο εξειδικευμένη διερεύνηση των ειδικών ζητημάτων.

ο Ερώτηση 8:

Για ποιο λόγο πιστεύετε ότι έχει σημασία ο εντοπισμός των διαφορών μεταξύ των τοιχογραφιών που βρίσκονται σε ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ χώρο από αυτές που βρίσκονται σε ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ;

(μπορείτε να συμπληρώσετε περισσότερα από ένα πεδία)

- Επειδή παρουσιάζουν ιδιαίτερη παθολογία
- Επειδή ο σχεδιασμός των επεμβάσεων συντήρησης διαφοροποιείται
- Επειδή πρέπει να ληφθούν υπόψη οι περιβαλλοντικές συνθήκες για την επιλογή των υλικών συντήρησης
- Επειδή πρέπει να ληφθούν υπόψη οι περιβαλλοντικές συνθήκες για την οργάνωση των εργασιών συντήρησης
- Επειδή πρέπει να βρεθεί τρόπος ελέγχου του περιβάλλοντος των τοιχογραφιών
- Επειδή πιθανόν να χρειαστεί προετοιμασία για την προστασία των εργαζομένων συντηρητών (ήλιος, βροχή, αυτοκίνητα κτλ.)
- Επειδή χρειάζεται ειδικός χώρος για την ασφαλή αποθήκευση των υλικών συντήρησης
- Επειδή χρειάζεται ειδική προετοιμασία για βοηθητικούς χώρους (WC, χώρος ανάπαυσης)
- Επειδή χρειάζεται πρόβλεψη για ζητήματα επαφής με το κοινό (υπεύθυνος επικοινωνίας, εκπαιδευτικά προγράμματα)
- Άλλο

Η ερώτηση 8 αποτελεί ουσιαστικά μία προέκταση της ερώτησης 7. Οι επιλογές του ερωτηθέντα είναι τώρα πιο συγκεκριμένες, μιλώντας για περιπτώσεις που συναντώνται σχεδόν πάντα στο χώρο της συντήρησης τοιχογραφιών και που αποτελούν τις πιο σημαντικές διαφορές μεταξύ των δύο περιπτώσεων (τοιχογραφίες εξωτερικού – εσωτερικού χώρου).

Για άλλη μία φορά παρατηρείται η σημασία που δίνεται πάνω στο αντικείμενο της συντήρησης, όπου μέσα από τις επιλογές των ερωτηθέντων. Διακρίνεται λίγο-πολύ ο τρόπος με τον οποίο λειτουργούν επί τω έργω, τις προτεραιότητες που δίνουν και το πλάνο που δημιουργούν και ακολουθούν σε μία εργασία συντήρησης.

ο Ερώτηση 9:

Ποιο είναι το είδος συντήρησης/δραστηριότητας που έχετε πραγματοποιήσει σε τοιχογραφίες σε ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ χώρο;

(μπορείτε να συμπληρώσετε περισσότερα από ένα πεδία)

- Σωστικές επεμβάσεις.

- *Συστηματική συντήρηση έργου.*
- *Τεκμηρίωση.*
- *Άσκηση στο πλαίσιο σπουδών στη συντήρηση.*
- *Συμμετοχή σε εκπαιδευτικό πρόγραμμα για τη συντήρηση*
- *Άλλο*

Αιτιολόγηση στην ερώτηση 10.

ο Ερώτηση 10:

*Ποιο είναι το είδος συντήρησης/δραστηριότητας που έχετε πραγματοποιήσει σε τοιχογραφίες σε ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ χώρο;
(μπορείτε να συμπληρώσετε περισσότερα από ένα πεδία)*

- *Σωστικές επεμβάσεις.*
- *Συστηματική συντήρηση έργου.*
- *Τεκμηρίωση.*
- *Άσκηση στο πλαίσιο σπουδών στη συντήρηση.*
- *Συμμετοχή σε εκπαιδευτικό πρόγραμμα για τη συντήρηση*
- *Άλλο*

Οι ερωτήσεις 8 και 9 είναι παρόμοιες, με μόνη διαφορά τη τοποθεσία των τοιχογραφιών. Δημιουργήθηκαν δύο διαφορετικές ερωτήσεις για την κάθε κατηγορία (εσωτερικός - εξωτερικός χώρος). Πάλι κατηγοριοποιείται η εμπειρία του κάθε ερωτώμενου στο κομμάτι συντήρησης τοιχογραφίας, ειδικά και γενικά στη κάθε περίπτωση.

ο Ερώτηση 11:

Θεωρείτε ότι είναι πιο εύαλπτες με αποτέλεσμα να χρειάζονται συχνότερα ενέργειες συντήρησης;

- *Οι τοιχογραφίες που βρίσκονται σε ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ χώρο*
- *Οι τοιχογραφίες που βρίσκονται σε ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ χώρο*

- Και τα δύο είδη
- Εξαρτάται από την κάθε περίπτωση

Γίνεται πάλι αναφορά μιας περίπτωσης που δείχνει την αντίληψη και τη διαφορά αντιμετώπισης που υπάρχει από συντηρητή σε συντηρητή.

ο Ερώτηση 12:

Πόσο πιστεύετε ότι διαφέρουν οι απαιτούμενες ενέργειες/επεμβάσεις συντήρησης σε μια τοιχογραφία ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ χώρου με μια τοιχογραφία σε ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ; Επιλέξτε το βαθμό διαφοράς σε κάθε περίπτωση.

Πίνακας 3:						
	πολύ	αρκετά	δεν υπάρχει διαφορά	ελάχιστα	καθόλου	εξαρτάται
Περιβαλλοντικός έλεγχος	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Εξοπλισμός και οργάνωση έργου συντήρησης	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Προσβασιμότητα	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Αυτοψία	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Τεκμηρίωση	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Επεμβάσεις καθαρισμού	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Επεμβάσεις στερέωσης υποστρώματος	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Επεμβάσεις στερέωσης ζωγραφικού στρώματος	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Επεμβάσεις αισθητικής αποκατάστασης	☐	☐	☐	☐	☐	☐

Η ερώτηση 11 αποτελεί μία προέκταση της ερώτησης 10. Δηλαδή από ένα γενικό θέμα σε ένα πιο ειδικό. Εδώ εξετάζεται η παρατήρηση που έχει ο εκάστοτε συντηρητής, ανάλογα

την περίπτωση που έχει αναλάβει να αντιμετωπίσει και μέσα από τις επιλογές του φαίνεται αρκετά και ο τρόπος που λειτουργεί, οι προτεραιότητες που δίνει και το πλάνο που δημιουργεί σε μία εργασία συντήρησης.

○ Ερώτηση 13:

Θεωρείτε σημαντική τη μελέτη των ιδιαιτεροτήτων των τοιχογραφιών που βρίσκονται σε ανεξέλεγκτες ΕΞΩΤΕΡΙΚΕΣ συνθήκες;

- ναι
- όχι
- Άλλο

Μια ερώτηση που γεφυρώνει τις απαντήσεις από τις προηγούμενες ερωτήσεις δείχνοντας – ανάλογα τις επιλογές του κάθε ερωτώμενου - την αντίληψη και την διαφορετική αντιμετώπισή του σε ένα τέτοιο θέμα. Αυτό κρίνει και τον τρόπο που λειτουργεί στην κάθε περίπτωση συντήρησης μίας τοιχογραφίας, τη σοβαρότητα που έχει απέναντι στην εκάστοτε εργασία, τη παρατηρητικότητα, τη στρατηγικό που χρησιμοποιεί. Φυσικά όλα τα παραπάνω βρίσκονται σε συνάρτηση με την εμπειρία, την ανάλογη συνεργασία, την αντίληψη και την ενημέρωση που διαθέτει ο κάθε συντηρητής –στοιχεία που ερωτώνται και εξετάζονται στις προηγούμενες ερωτήσεις αποτελώντας έτσι μία συνέχεια.

○ Ερώτηση 14:

*Σε ποια από τα παρακάτω είδη τοιχογραφιών σε ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ χώρο έχετε εμπειρία;
(μπορείτε να συμπληρώσετε περισσότερα από ένα πεδία)*

- *Τοιχογραφίες που βρίσκονται σε εξωτερική επιφάνεια ναού*
- *Τοιχογραφίες που βρίσκονται σε εξωτερική επιφάνεια δημόσιου κτηρίου ή κατοικίας.*
- *Τοιχογραφίες που βρίσκονται ανασκαφικό περιβάλλον σε εξωτερικό χώρο*
- *Τοιχογραφίες που βρίσκονται σε κτήριο που έχει καταρρεύσει εξωτερικό χώρο*
- *Δημόσιες τοιχογραφίες σε εξωτερική επιφάνεια.*
- *Γκράφιτι σε εξωτερική επιφάνεια.*
- *Έργο street art σε εξωτερική επιφάνεια.*

– Άλλο

Αργότερα οι ερωτήσεις παίρνουν μία πιο εξειδικευμένη πορεία προς τις τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου. Αυτό συμβαίνει, διότι στην περίπτωση των τοιχογραφιών εσωτερικού χώρου οι συνθήκες διατήρησής τους είναι πάνω-κάτω κοινές, αρκετά συγκεκριμένες και ελεγχόμενες. Αντιθέτως, οι τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου είναι η περίπτωση που έχει πολλά και διαφορετικά προβλήματα, ανάλογα την εκάστοτε τοιχογραφία. Σε αυτή την ερώτηση θέλουμε για αρχή να διακρίνουμε τις εμπειρίες των ερωτώμενων. Να δούμε ποια εμπειρία υπερτερεί και κατά πόσο αυτό μπορεί να επηρεάσει και τις ακόλουθες απαντήσεις των ερωτώμενων σε ακόμα πιο ειδικευμένες ερωτήσεις. Για αυτό το λόγο έχουμε διάφορες επιλογές διαφορετικών ειδών τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου, αρκετές για να καλύψουν, αν όχι όλες, τις περισσότερες περιπτώσεις των τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου που υπάρχουν γενικότερα.

ο Ερώτηση 15:

Ποια από τα παρακάτω αίτια φθοράς θεωρείτε πιο σημαντικά για την επιβάρυνση της κατάστασης διατήρησης των τοιχογραφιών που βρίσκονται σε ανεξέλεγκτο ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ περιβάλλον;

(μπορείτε να συμπληρώσετε περισσότερα από ένα πεδία)

- *Ηλιακή ακτινοβολία*
- *Βροχή*
- *Χαλάζι*
- *Χιόνι*
- *Αέρας*
- *Βανδαλισμοί*
- *Βιολογικές προσβολές*
- *Υψηλή θερμοκρασία*
- *Χαμηλή θερμοκρασία*
- *Συχνές εναλλαγές υψηλής και χαμηλής θερμοκρασίας*
- *Υψηλή ατμοσφαιρική υγρασία*
- *Ανερχόμενη υγρασία*

- Χαμηλή ατμοσφαιρική υγρασία
- Ατμοσφαιρική ρύπανση
- Εγκατάλειψη
- Μηχανικές κακώσεις λόγω ανθρώπινης δραστηριότητας
- Άλλο

Η ερώτηση 15 αναφέρεται περισσότερο σε κόσμο που έχει δουλέψει -έστω και λίγο- στη συντήρηση τοιχογραφίας εξωτερικού χώρου. Ένας φοιτητής με την παρούσα εμπειρία του μπορεί μεν να απαντήσει, ωστόσο η απάντησή του θα αφορά αποκλειστικά τα πλαίσια των σπουδών του.

Οι απαντήσεις της ερώτησης 15 δίνουν μία πιο συγκεκριμένη πληροφορία για τις εμπειρίες των ερωτηθέντων. Αυτό μπορεί να αποτελέσει κριτήριο στις επακόλουθες απαντήσεις τους καθώς και δείχνει τον τρόπο που αντιμετωπίζουν μία κατάσταση, τι σημασία θα δώσουν στη κάθε περίπτωση, κατά πόσο τους απασχολεί το εκάστοτε περιβάλλον της τοιχογραφίας και τον τρόπο σκέψης που θα εξασφαλίσει τελικά μελλοντικές μεθόδους συντήρησης και προστασίας της τοιχογραφίας για μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα. Πάλι, δηλαδή, εξετάζεται η διαφορετική αντίληψη των σύγχρονων συντηρητών και κατά πόσο αυτό μπορεί να επηρεάσει τη συμβολή τους σε ένα έργο της συντήρησης.

ο Ερώτηση 16:

Τι πιστεύετε ότι θα βελτιώνει την αποτελεσματική προετοιμασία ενός έργου συντήρησης σε ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ χώρο;

(μπορείτε να συμπληρώσετε περισσότερα από ένα πεδία)

- Δε χρειάζεται ιδιαίτερη προετοιμασία
- Η εμπειρία των συντηρητών
- Η γνώση μέσω της εκπαιδευτικής διαδικασίας
- Η συνεργασία της ομάδας εργασίας
- Ο ορθός προγραμματισμός των υπευθύνων του έργου
- Άλλο

Η ερώτηση 15 έρχεται σαν κατακλείδα μετά από τις ερωτήσεις 12, 13 και 14 που αφορούν αποκλειστικά τη συντήρηση τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου. Η ερώτηση 16 όμως αποτελεί την ειδοποιό διαφορά μεταξύ τοιχογραφιών εσωτερικού χώρου και εξωτερικού και δίνει τους βασικότερους λόγους για τους οποίους εστίασαμε περισσότερο στη συντήρηση τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου σε κάποιες ερωτήσεις. Δηλαδή, το ενδεχόμενο του εξωτερικού -μη ελεγχόμενου- χώρου, κάτι που περιλαμβάνει ανεξέλεγκτες περιβαλλοντικές συνθήκες, μη δεδομένο υπαρκτό στέγαστρο/χώρο για τα πράγματα των συντηρητών, μη δεδομένη υπαρκτή τουαλέτα και άλλους παράγοντες που παρέχονται σχεδόν αποκλειστικά στους εσωτερικούς χώρους, (πχ. τοιχογραφία σε μουσείο). Πάλι εξετάζεται κατά πόσο ο ερωτώμενος είναι προνοητικός σε τέτοιες περιπτώσεις, έχοντας στο νου του ότι εφόσον υπάρχουν διαφορές μεταξύ τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου, η εξασφάλιση των αναφερόμενων παραγόντων είναι σημαντική για την ήπια και σωστή εξέλιξη των εργασιών συντήρησης σε μία τοιχογραφία σε εξωτερικό χώρο.

ο Ερώτηση 17:

Πιστεύετε ότι η απόσπαση και μεταφορά τοιχογραφιών που βρίσκονται σε ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ χώρο είναι μια αποδεκτή μέθοδος για την προστασία τους; (μπορείτε να συμπληρώσετε περισσότερα από ένα πεδία)

- *Ναι, η απόσπαση και μεταφορά σε ασφαλές περιβάλλον είναι ένας αποτελεσματικός τρόπος προστασίας*
- *Όχι, οι τοιχογραφίες είναι αναπόσπαστο τμήμα του μνημείου/τοίχου/συνόλου στο οποίο βρίσκονται και δεν πρέπει να μεταφέρονται για κανένα λόγο.*
- *Μόνο εάν δεν γίνεται με κανένα τρόπο να προστατευθούν επιτόπου και είναι άμεσος ο κίνδυνος καταστροφής τους.*
- *Οι εξωτερικές τοιχογραφίες που είναι έτσι από την κατασκευή τους είναι δεδομένο ότι θα επηρεαστούν από το περιβάλλον και θα φθαρούν γρηγορότερα και αυτό είναι αποδεκτό.*
- *Ανάλογα με την περίπτωση και το είδος της τοιχογραφίας και μόνο αν δεν μπορεί να γίνει διαφορετικά*
- *Άλλο*

Ο νόμος 3029/2002 είναι σαφής, “Η απόσπαση δεν επιτρέπεται εκτός ειδικών περιστάσεων και κατόπιν μελέτης και έγκρισής της από τα αρμόδια όργανα”.

Η ερώτηση δίνει μια εικόνα για το πως αντιλαμβάνονται οι συντηρητές τις ειδικές συνθήκες για την απόσπαση των τοιχογραφιών στο βαθμό που μια τέτοια απόφαση δημιουργεί ένα διαφορετικό πλαίσιο εργασιών συντήρησης τοιχογραφιών σε εξωτερικό χώρο, καθώς μια επέμβαση απόσπασης απαιτεί ειδική προετοιμασία και εξοπλισμό που εξαρτάται από ειδικές συνθήκες (δρόμος, πεζοδρόμια, κίνηση, καιρικές συνθήκες κτλ.).

ο Ερώτηση 18:

Σας φάνηκε ενδιαφέρον αυτό το ερωτηματολόγιο;

- ναι
- όχι
- Άλλο

Αυτό το ερωτηματολόγιο, όπως και αυτή η εργασία έχει σκοπό να θίξει θέματα πάνω στη συντήρηση τοιχογραφιών που δεν έχουν συζητηθεί στο παρελθόν. Έτσι, το βασικό θέμα είναι να βγει κάτι ενδιαφέρον μέσα από όλη αυτή την έρευνα και να τεθούν νέα ζητήματα προς συζήτηση. Γι' αυτό λοιπόν και είναι σημαντικό να γνωρίζουμε κατά πόσο φάνηκε ενδιαφέρον το ερωτηματολόγιο στους ερωτηθέντες και αν τα ερωτήματα που δέχτηκαν τούς έβαλαν σε σκέψεις και νέους προβληματισμούς.

ο Ερώτηση 19:

Θα θέλατε να προσθέσετε κάτι;

(.....)

Η τελευταία ερώτηση αποτελεί μη υποχρεωτικό πεδίο για όποιον ερωτώμενο ενδιαφέρεται και θέλει να γράψει κάτι επιπλέον που θεωρεί ότι θα βελτίωνε τη λειτουργία του ερωτηματολογίου. Η συγκεκριμένη ερώτηση δίνει τη δυνατότητα στην/τον ερωτώμενο να συμβάλλει στη έρευνα με την προσθήκη κάποιου σημαντικού στοιχείου ή σχολίου που δεν έχει περιληφθεί στο ερωτηματολόγιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟΥ

Σε αυτό το κεφάλαιο θα παρουσιαστούν συνοπτικά τα αποτελέσματα των ερωτήσεων του ερωτηματολογίου του κεφαλαίου 3. Για κάθε αποτέλεσμα θα φαίνεται η απάντηση της πλειοψηφίας ή οι πρώτες δύο με τρεις απαντήσεις που προτίμησαν οι ερωτώμενοι. Αυτό έχει σκοπό την αργότερα σύγκριση των αποτελεσμάτων με τα θέματα που αναπτύχθηκαν μέσα από τη σχετική βιβλιογραφία του κεφαλαίου 2. Τα αποτελέσματα του ερωτηματολογίου φαίνονται πιο αναλυτικά φαίνονται και στο Παράρτημα 3.

4.1. Απαντήσεις ερωτηματολογίου

Το ερωτηματολόγιο είχε συνολικά 72 ερωτήσεις/απαντήσεις, με μέσο όρο χρόνου συμπλήρωσης τα 33:14 λεπτά.

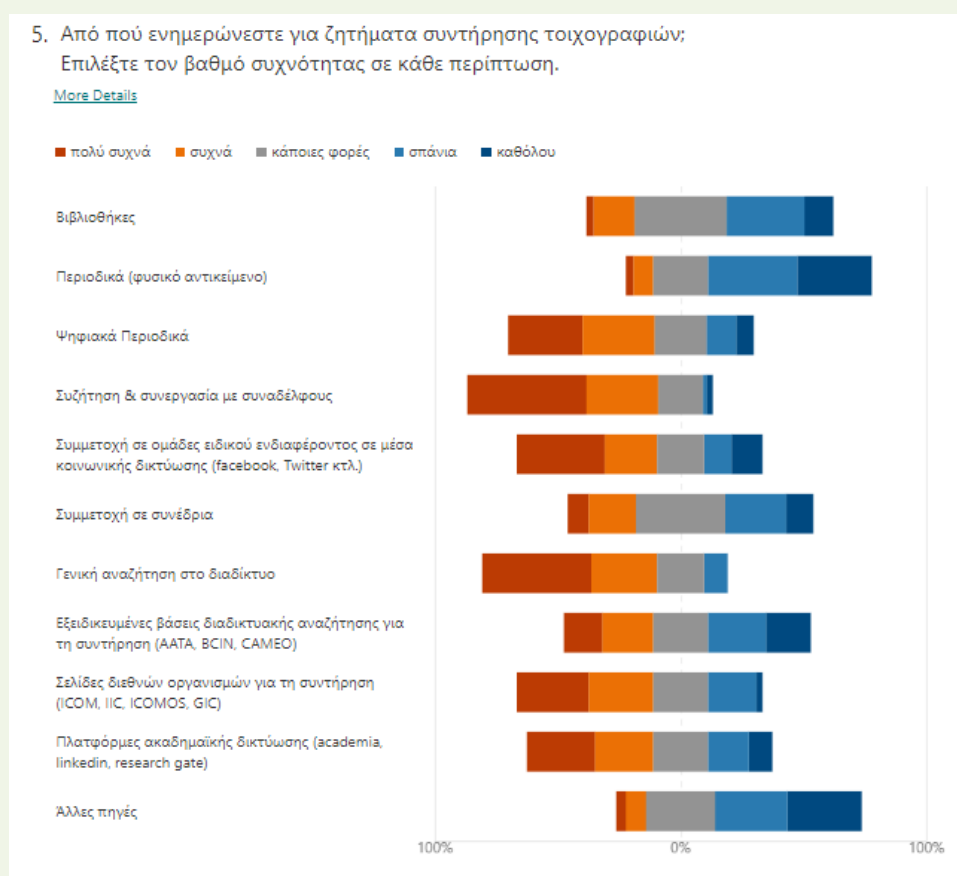
Το προφίλ αυτών που απάντησαν αποσαφηνίστηκε από τις πρώτες, εισαγωγικές ερωτήσεις και έτσι φάνηκε ότι οι περισσότεροι ήταν φοιτητές/τριες με ελάχιστη εμπειρία στο αντικείμενο της συντήρησης και ύστερα επαγγελματίες συντηρητές στον ιδιωτικό τομέα. Επομένως οι ερωτώμενοι ήταν χωρισμένοι περίπου στη μέση, με τους μισούς να είναι μικρής ηλικίας και οι περισσότεροι φοιτητές, ενώ οι άλλοι μισοί να είναι μέσης ηλικίας με μεγάλη εμπειρία πάνω στο αντικείμενο της συντήρησης.

Έπειτα, οι ερωτήσεις εξειδικεύτηκαν με κλειστού τύπου ερωτήσεις, που προσφέρουν επιλογή πιο συγκεκριμένων απαντήσεων. Με αυτό τον τρόπο θα μπορούν αργότερα να συγκριθούν πιο εύκολα με τις πηγές της σχετικής βιβλιογραφίας:

– Στην ερώτηση 5 ζητήθηκε από τους ερωτώμενους να επιλέξουν μέσα από ποια/ες πηγές επιλέγουν να ενημερώνονται για θέματα συντήρησης τοιχογραφιών. Για κάθε μία από τις πηγές που δόθηκαν βγήκαν τα παρακάτω ποσοστά:

Πίνακας 4:			
Βιβλιοθήκες	“κάποιες φορές” 37,5 %	Συμμετοχή σε συνέδρια	“κάποιες φορές” 36,1 %
Περιοδικά (φυσικό αντικείμενο)	“σπάνια” 36,1 %	Γενική αναζήτηση στο διαδίκτυο	“πολύ συχνά” 44,4 %

Ψηφιακά Περιοδικά	“πολύ συχνά” 30,6 %	Εξειδικευμένες βάσεις διαδικτυακής αναζήτησης για τη συντήρηση (INCCA, BCIN)	“σπάνια” 23,6 %
Συζήτηση & συνεργασία με συναδέλφους	“πολύ συχνά” 48,6 %	Σελίδες διεθνών οργανισμών για τη συντήρηση (ICOM, IIC, ICOMOS, GIC, AIC, CCI)	“πολύ συχνά” 29,2 %
Συμμετοχή σε ομάδες ειδικού ενδιαφέροντος σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης (facebook, Twitter, κτλ.)	“πολύ συχνά” 30,1 %	Πλατφόρμες ακαδημαϊκής δικτύωσης (academia, google scholar)	“πολύ συχνά” 27,8 %
		Άλλες πηγές	“καθόλου” 30,6 %

Εικόνα 1: Εικόνα από τα αποτελέσματα της ερώτησης 5 του ερωτηματολογίου.

- Στην ερώτηση 6, οι περισσότεροι (το 58%) απάντησαν ότι υπάρχουν αρκετές διαφορές μεταξύ τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου και το 32% ότι είναι πολλές. Στην ερώτηση 7 όπου ρωτάει αν έχει σημασία ένας συντηρητής να γνωρίζει τις

διαφορές συντήρησης τοιχογραφιών σε εσωτερικό και εξωτερικό χώρο απάντησαν όλοι (100%) “ναι”.

– Στην ερώτηση 8 που ρωτάει τους λόγους της σημασίας εντοπισμού των διαφορών μεταξύ τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου η απάντηση “*Επειδή πρέπει να ληφθούν υπόψη οι περιβαλλοντικές συνθήκες για την επιλογή των υλικών συντήρησης*” επιλέχθηκε περισσότερο με 69 απαντήσεις. Στη συνέχεια, 63 επιλογές είχε η απάντηση “*Επειδή πρέπει να ληφθούν υπόψη οι περιβαλλοντικές συνθήκες για την οργάνωση των εργασιών συντήρησης*”. Η απάντηση που επιλέχθηκε λιγότερο ήταν η “*Επειδή χρειάζεται πρόβλεψη για ζητήματα επαφής με το κοινό (υπεύθυνος επικοινωνίας, εκπαιδευτικά προγράμματα)*” με 26 απαντήσεις καθώς και υπήρχαν και 5 ερωτώμενοι που συμπλήρωσαν στην επιλογή “Άλλο”.

– Οι ερωτήσεις 9 και 10 ζητούν το είδος συντήρησης ή δραστηριότητας που έχει πραγματοποιήσει ο κάθε ερωτώμενος. Στη περίπτωση εσωτερικού χώρου η απάντηση “*Τεκμηρίωση*” είχε τις περισσότερες επιλογές, 55 και η “*Άσκηση στο πλαίσιο σπουδών στη συντήρηση*” με 52 επιλογές. Στη περίπτωση πάλι εξωτερικού χώρου υπερτερούσε επίσης η απάντηση “*Τεκμηρίωση*” με 48 ψήφους και μετά η απάντηση “*Σωστικές επεμβάσεις*” με 46.

– Στην 11 ερώτηση, που ρωτά ποιο είδος τοιχογραφίας χρήζει συχνότερων ενεργειών συντήρησης, το 58% απάντησε “*Εξαρτάται από την κάθε περίπτωση*” και το 37% “*Οι τοιχογραφίες που βρίσκονται σε εξωτερικό χώρο*”.

– Έπειτα η ερώτηση 12 αφορά τον βαθμό διαφοράς των απαιτούμενων ενεργειών συντήρησης μεταξύ τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου. Αργότερα, οι επιλογές που δόθηκαν στους ερωτώμενους είχαν τα παρακάτω ποσοστά:

Πίνακας 5:			
Περιβαλλοντικός έλεγχος	“ <i>αρκετά</i> ” 45,8 %	Επεμβάσεις καθαρισμού	“ <i>αρκετά</i> ” 30,6 %
Εξοπλισμός και οργάνωση έργου συντήρησης	“ <i>αρκετά</i> ” 44,4 %	Επεμβάσεις στερέωσης υποστρώματος	“ <i>αρκετά</i> ” 40,3 %

Προσβασιμότητα	“αρκετά” 38,9 %	Επεμβάσεις στερέωσης ζωγρ. στρώματος	“αρκετά” 38,9 %
Αυτοψία	“δεν υπάρχει διαφορά” 33,3 %	Επεμβάσεις αισθητικής αποκατάστασης	“αρκετά” 30,6 %
Τεκμηρίωση	“δεν υπάρχει διαφορά” 33,3 %		

– Στην ερώτηση 13, που αφορά τη σημασία μελέτης των ιδιαιτεροτήτων των τοιχογραφιών σε ανεξέλεγκτες εξωτερικές συνθήκες, το 98% απάντησε “ναι”.

– Στη συνέχεια, ερώτηση 14, ζητήθηκε από τους ερωτώμενους να πουν σε ποια είδη τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου έχουν παραπάνω εμπειρία. Το μεγαλύτερο ποσοστό πήρε η απάντηση “*Τοιχογραφίες που βρίσκονται σε εξωτερική επιφάνεια ναού*” με 41 ψήφους και ακολούθησε η “*Έργο street art σε εξωτερική επιφάνεια*” με 34.

– Η ερώτηση 15 ζητάει από τους ερωτώμενους να επιλέξουν ποιο/α από τα αίτια φθοράς θεωρούν τα πιο επιβαρυντικά σε τοιχογραφίες εξωτερικού περιβάλλοντος. Οι περισσότεροι επέλεξαν τις απαντήσεις “*βανδαλισμοί*”, “*συχνές εναλλαγές υψηλής και χαμηλής θερμοκρασίας*” και “*ηλιακή ακτινοβολία*” και 3 ερωτώμενοι συμπλήρωσαν την επιλογή “*Άλλο*”.

– Στην ερώτηση 16 ζητήθηκε από τους ερωτώμενους να επιλέξουν τα κριτήρια που πιστεύουν θα βελτίωναν την αποτελεσματική προετοιμασία ενός έργου συντήρησης σε εξωτερικό χώρο. Οι περισσότεροι επέλεξαν την απάντηση “*Συνεργασία της ομάδας εργασίας*” και την “*Ορθός προγραμματισμός των υπευθύνων*”.

– Η ερώτηση 17 μιλά για την απόσπαση των τοιχογραφιών και αν/κατά πόσο οι ερωτώμενοι τη θεωρούν μια αποδεικτική μέθοδο. Το 67% δήλωσε “*Ανάλογα με την περίπτωση και το είδος της τοιχογραφίας και μόνο αν δεν μπορεί να γίνει διαφορετικά*”.

– Τέλος, οι ερωτήσεις 18 και 19 αποτελούσαν ένα είδος αξιολόγησης του ερωτηματολογίου από τους ερωτηθέντες. Στο αν ήταν για αυτούς ένα ενδιαφέρον ερωτηματολόγιο το 94% απάντησε “ναι” και στην 19, που ρωτά αν θέλουν να προσθέσουν κάτι, συμπλήρωσαν 14 επιπλέον απαντήσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΣΥΖΗΤΗΣΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο τελικό κεφάλαιο της πτυχιακής εργασίας γίνεται η σύγκριση μεταξύ των απόψεων που διατυπώθηκαν στη σχετική βιβλιογραφία και των αποτελεσμάτων του ερωτηματολογίου. Οι πληροφορίες που συλλέχθηκαν και από τα δύο θα παρουσιαστούν ανά θεματική, κατ' αντιστοιχία με το αντικείμενο του κάθε θέματος του κεφαλαίου 2. Θα παρατηρηθούν ομοιότητες και διαφορές μεταξύ της συντήρησης των τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου. Κατόπιν, θα παρουσιαστούν πρώτα τα συμπεράσματα από την αντιστοίχιση του κάθε θέματος και ύστερα θα αναφερθούν τα συμπεράσματα που εξήχθησαν από την παρούσα έρευνα. Τέλος, θα δοθούν κάποιες προτάσεις για μελλοντικές έρευνες και εργασίες συντήρησης, μέσα από πληροφορίες που συλλέχθηκαν από την σχετική βιβλιογραφία αλλά και τα αποτελέσματα του ερωτηματολογίου.

5.1. Σύγκριση σχετικής βιβλιογραφίας και αποτελεσμάτων ερωτηματολογίου

Αφού, πραγματοποιήθηκε η συλλογή των απαραίτητων πληροφοριών από τη σχετική βιβλιογραφία στα θέματα του κεφαλαίου 2, καθώς και των αποτελεσμάτων του ερωτηματολογίου του κεφαλαίου 4, για τις διαφορές στην πρακτική της συντήρησης τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου, στο παρόν Κεφάλαιο, θα γίνει η σύγκριση μεταξύ τους. Αρχικά, δημιουργήθηκε ένας πίνακας (βλ. Πίνακας 6) μέσα από τον οποίο φαίνεται η αντιστοίχιση που πραγματοποιήθηκε μεταξύ των θεμάτων της σχετικής βιβλιογραφίας και των αποτελεσμάτων των ερωτήσεων του ερωτηματολογίου. Η αντιστοίχιση έγινε με βάση την κοινή θεματολογία των δύο κεφαλαίων. Η αντιστοίχιση δεν είναι 1-1, καθώς και οι ερωτήσεις του ερωτηματολογίου ήταν περισσότερες από τα θέματα. Επίσης, μια από τις απαντήσεις του ερωτηματολογίου μπορεί να δώσει πληροφορίες σε παραπάνω από μια συγκρίσεις, δηλαδή να αντιστοιχηθεί σε παραπάνω από ένα θέματα. Ύστερα έχουν γραφτεί εννέα υποκεφάλαια, ένα για κάθε σύγκριση, όπου γίνεται συζήτηση της σύγκρισης και παρουσιάζονται συμπεράσματα.

Πίνακας 6:

Θέματα Σχετικής Βιβλιογραφίας		Αποτελέσματα Ερωτηματολογίου	Συγκρίσεις
2.1.1.	<i>Ενημέρωση συντηρητών</i>	5	5.1.1

2.1.2.	<i>Κύριες διαφορές στη συντήρηση τοιχογραφιών εσωτερικού χώρου και τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου</i>	6, 7, 8	5.1.2
2.1.3.	<i>Λήψη αποφάσεων</i>	12	5.1.3
2.1.4.	<i>Συχνότητα εργασιών συντήρησης</i>	8, 9, 10, 11, 13	5.1.4
2.1.5.	<i>Αντίξοες εξωτερικές συνθήκες</i>	15	5.1.5
2.1.6.	<i>Βανδαλισμοί τοιχογραφιών</i>	15	5.1.6
2.1.7.	<i>Κτήρια που χρησιμοποιούνται και αχρησιμοποίητα</i>	14	5.1.7
2.1.8.	<i>Απόσπαση τοιχογραφιών</i>	17	5.1.8
2.1.9.	<i>Συνεργασία συντηρητών με άλλους επαγγελματίες</i>	16	5.1.9

5.1.1. Ενημέρωση συντηρητών

Στο θέμα 2.1.1 της σχετικής βιβλιογραφίας αναζητήθηκε η συχνότητα των δημοσιεύσεων που σχετίζονται πάνω στη συντήρηση τοιχογραφιών μέσα από συγκεκριμένες φράσεις αναζήτησης. Εκεί φάνηκε πως η συντήρηση τοιχογραφιών εσωτερικού χώρου είναι η κατηγορία των τοιχογραφιών με τις περισσότερες πληροφορίες. Ωστόσο παρατηρήθηκε πως στις φράσεις που εξακριβώθηκε το περιβάλλον των τοιχογραφιών είχαν τα μικρότερα αποτελέσματα, με το “indoor mural conservation” να έχει τους μικρότερους αριθμούς. Αυτό όπως φάνηκε συνέβη διότι κανείς στην αναζήτηση “συντήρηση τοιχογραφιών” εξυπακούεται ότι εννοείται η συντήρηση τοιχογραφιών εσωτερικού χώρου, καθώς αυτές είναι οι πιο διαδεδομένες τοιχογραφίες και η κατηγορία με την οποία οι συντηρητές ανέκαθεν έχουν δουλέψει.

Επιπλέον, στην ερώτηση 5 του ερωτηματολογίου οι περισσότεροι δήλωσαν ότι προτιμούν να ενημερώνονται μέσω ανταλλαγής πληροφοριών από άλλους συναδέλφους σε πλαίσια εργασίας, ενώ η αμέσως επόμενη επιλογή ήταν η “γενική αναζήτηση στο διαδίκτυο”. Γενικότερη αναζήτηση, εννοώντας πλατφόρμες όπως το Google, στο οποίο υπάρχουν πηγές με μεγάλη και μικρότερη εξειδίκευση πάνω στο αντικείμενο της συντήρησης.

Επομένως, εδώ μπορεί να θεωρηθεί πως για την ενημέρωση σχετικά με την συντήρηση τοιχογραφιών η επιλογή που συχνά προτιμάται είναι η άμεση ενημέρωσή από άλλους επαγγελματίες και η εκμάθηση νέων τεχνικών στην πράξη, μέσα από το ίδιο το επάγγελμα, καθώς και η πιο ειδική αναζήτηση, ειδικά σε θέματα συντήρησης τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου, φαίνεται να μην είναι επαρκής. Σημαντικό είναι να σημειωθεί πως ο διαχωρισμός μεταξύ της συντήρησης τοιχογραφιών (εσωτερικού χώρου) και τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου είναι διακριτή, όχι μόνο στον τρόπο αναζήτησης νέων δεδομένων, αλλά στη γενικότερη αντιμετώπιση που υπάρχει από συντηρητές και μη μεταξύ των δύο κατηγοριών.

5.1.2. Κύριες διαφορές στη συντήρηση τοιχογραφιών εσωτερικού χώρου και τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου

Οι διαφορές είναι πολλές, όπως απαντάται και στην ερώτηση 6 του ερωτηματολογίου. Κάποιες από αυτές είναι κύριες διαφορές, δηλαδή συναντώνται στις περισσότερες περιπτώσεις και συνήθως φαίνονται από την αρχή. Όπως διαπιστώθηκε και από τις πηγές της σχετικής βιβλιογραφίας στο θέμα 2.1.2., η συντήρηση των τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου κατατάσσεται σε μια διαφορετική κατηγορία από αυτήν των τοιχογραφιών εσωτερικού χώρου, διότι διαφέρει ως προς το περιβάλλον, τις συνθήκες που επικρατούν γύρω της, την δομή του κτηρίου, τα υλικά που χρησιμοποιούνται, την χρονολογία κ.ά. Οι τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου θα είναι συνήθως παλαιότερες, ενώ οι τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου είναι πιο σύγχρονες.

Στην σχετική βιβλιογραφία του Κεφαλαίου 2 αναφέρεται η διαφορετικότητα των δύο κατηγοριών και η αντιμετώπιση των συντηρητών στην κάθε κατηγορία. Όπως απαντήθηκε και στην ερώτηση 7 του ερωτηματολογίου, έχει τρομερή σημασία να γνωρίζει ο συντηρητής αυτές τις διαφορές. Στο θέμα 2.1.2. αναφέρεται πως στην κατηγορία των τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου, λόγω της πιο σύγχρονης τέχνης των περισσότερων αλλά του συνεχούς μεταβαλλόμενου περιβάλλοντος όπου βρίσκονται, τα προβλήματα που δημιουργούνται για τους συντηρητές είναι μοναδικά κάθε φορά, ενώ μπορεί οι περιπτώσεις μεταξύ τους να έχουν ελάχιστες ομοιότητες. Αντιθέτως οι τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου έχουν παρόμοιο τρόπο δημιουργίας και βρίσκονται σε πιο ελεγχόμενα περιβάλλοντα.

Στην ερώτηση 8 του ερωτηματολογίου, που αναφέρεται στην σημασία του εντοπισμού διαφορών, οι περισσότεροι επέλεξαν πως έχει σημασία η σωστή επιλογή υλικών και η οργάνωση εργασιών συντήρησης, αφού όμως ληφθούν υπόψη οι περιβαλλοντικές συνθήκες για το κάθε έργο. Το θέμα 2.1.2. αποδεικνύει και μέσα από την σχετική βιβλιογραφία, πως οι τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου διαφέρουν βασικά λόγω της έκθεσης των υλικών κατασκευής τους σε μη ελεγχόμενες περιβαλλοντικές συνθήκες αλλά και γιατί ανήκουν στο κοινωνικό και καλλιτεχνικό περιβάλλον της εκάστοτε κοινωνίας, πράγμα που τις κάνει να έχουν κοινωνικοπολιτική σημασία. Τα μηνύματα που περνάνε οι τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου, μέσα από την τέχνη τους, επηρεάζουν έναν μεγάλο αριθμό ανθρώπων, εφόσον εκτίθενται δημόσια, σε αντίθεση με τις τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου, που είναι έχουν πιο περιορισμένο κοινό. Επομένως, οι τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου αντανακλούν άμεσα τον δυναμισμό και τη μεταβλητότητα της κοινωνίας στους ανθρώπους.

5.1.3. Λήψη αποφάσεων

Στην περίπτωση των τοιχογραφιών εσωτερικού χώρου, όπως έδειξαν και οι πηγές του θέματος 2.1.3., οι απαιτούμενες ενέργειες που πρέπει να πραγματοποιηθούν είναι γνωστές στους συντηρητές και δεν αλλάζουν τόσο από περίπτωση σε περίπτωση. Το ίδιο ισχύει για τον/τους υπεύθυνο/ους του έργου και των εργασιών αποκατάστασης. Συγκεκριμένα άτομα θα οργανώσουν το πλαίσιο εργασίας, άλλοι θα αναλάβουν τις εργασίες αποκατάστασης και φυσικά πριν, κατά τη διάρκεια αλλά και μετά το πέρας της συντήρησης γίνεται πλήρης καταγραφή. Βασική προϋπόθεση για την υλοποίηση όλων των παραπάνω είναι η χρηματοδότηση, η νόμιμη προστασία και η αυστηρή τήρηση ειδικών κανονισμών.

Αντιθέτως, στη συντήρηση τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου δεν απαιτείται σχεδόν καμία οργάνωση. Δεν υπάρχει συγκεκριμένος υπεύθυνος και οι αρμοδιότητες του κάθε συντηρητή μπορεί να μεταβάλλονται. Επίσης, δεν είναι απαραίτητη η χρηματοδότηση, όπως και η αυστηρότητα των εργασιών συντήρησης, καθώς πολλές φορές αναλαμβάνει ο ίδιος ο δημιουργός ή μεμονωμένα άτομα ή ομάδες μιας κοινότητας.

Στην ερώτηση 12 του ερωτηματολογίου, που εξετάζει πού διαφέρουν πιο πολύ οι απαιτούμενες ενέργειες συντήρησης μεταξύ των δύο κατηγοριών, οι περισσότεροι επέλεξαν τον *Περιβαλλοντικό έλεγχο*, δηλαδή τον έλεγχο των συνθηκών γύρω από την

τοιχογραφία. Πράγματι, και στο θέμα 2.1.3. φαίνεται πως λόγω της ελλιπούς καταγραφής του τρόπου δημιουργίας, του περιβάλλοντος γύρω από αυτές αλλά και του ενδεχόμενου προγενέστερων επεμβάσεων, η προσπάθεια συντήρησής τους γίνεται ακόμα πιο δύσκολη. Περισσότερες από τις σύγχρονες δημόσιες τοιχογραφίες δημιουργούνται αυθόρμητα και όχι απαραίτητα σε συγκεκριμένα μέρη, σύμφωνα με την σχετική βιβλιογραφία. Παρόλα αυτά, η συντήρηση των τοιχογραφιών είναι απαραίτητη για την επιβίωσή τους.

Επομένως, η διαφορά στις απαιτούμενες ενέργειες συντήρησης μεταξύ τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου αφορούν την σωστή οργάνωση, την διανομή ευθυνών, το ιστορικό αρχείο των τοιχογραφιών και την πληθώρα διαφορετικών μεθόδων συντήρησης που χρειάζεται η δεύτερη κατηγορία, καθώς η συντήρηση εξωτερικών χώρων δεν έχει μελετηθεί τόσο, όσο είναι στις τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου.

5.1.4. Συχνότητα εργασιών συντήρησης

Η διαφορά στην συντήρηση μεταξύ τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου, που φαίνεται από το θέμα 2.1.4. της σχετικής βιβλιογραφίας, εντοπίζεται κυρίως στην φυσική καταστροφή και τις μη ελεγχόμενες περιβαλλοντικές συνθήκες που υφίσταται η δεύτερη κατηγορία. Όπως αναφέρθηκε και στο θέμα 2.1.3., ένας λόγος που οι τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου τείνουν να φθείρονται γρηγορότερα είναι η παροδικότητα πολλών υλικών που χρησιμοποιούνται σήμερα. Στην ερώτηση 10 ζητήθηκε από τους ερωτώμενους να επιλέξουν ποιες ενέργειες έχουν ακολουθήσει περισσότερο στην συντήρηση τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου. Η απάντηση “*Σωστικές επεμβάσεις*” ήταν δεύτερη σε επιλογή, σε αντίθεση με την αντίστοιχη ερώτηση 9, για τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου, όπου ήταν τρίτη. Πράγμα που ίσως αποδεικνύει ότι οι τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου έχουν παραπάνω ανάγκη από συχνότερη επέμβαση για την διατήρησή τους.

Στο θέμα 2.1.4. αναφέρεται χαρακτηριστικά πως για την ομαλή εργασία συντήρησης χρειάζεται σωστή επικοινωνία μεταξύ των ατόμων που έχουν αναλάβει την εργασία. Κάτι που παρατηρείται και στην ερώτηση 8 του ερωτηματολογίου, καθώς μια από τις απαντήσεις με τις περισσότερες επιλογές ήταν η “*οργάνωση των εργασιών συντήρησης*”. Συνεπώς, μια σωστά οργανωμένη ομάδα μπορεί να πάρει πιο συνειδητά τις σωστές αποφάσεις συντήρησης χωρίς άμεση επέμβαση προτού εξετασθεί πλήρως η περίπτωση. Το δύσκολο είναι πως στην κατηγορία των τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου η κάθε

περίπτωση αρκετά μοναδική με νέα δεδομένα για τους συντηρητές, συνεπώς και πιο δύσκολη. Έτσι, μπορούν εύκολα να γίνουν λάθη, με αποτέλεσμα την άμεση ανάγκη επανάληψης των εργασιών συντήρησης.

Το θέμα 2.1.4. δείχνει πως η διατήρηση μιας τοιχογραφίας εξωτερικού χώρου μπορεί να κινδυνεύει πιο γρήγορα, μιας και πολλές φορές η προσοχή του κόσμου της κοινότητας, στην οποία βρίσκεται, είναι ο βασικός παράγοντας που την συντηρεί. Αυτό, σε αντίθεση με την προστασία των τοιχογραφιών εσωτερικού χώρου, μπορεί να βελτιωθεί, εάν η κοινότητα πάψει να δίνει την ίδια σημασία στην τοιχογραφία που έδινε παλαιότερα. Επιπλέον, διαπιστώθηκε πως στην ερώτηση 11, για το ποιο είδος τοιχογραφίας χρειάζεται συχνότερη συντήρηση, του ερωτηματολογίου, μια από τις απαντήσεις με τις περισσότερες επιλογές ήταν *“Οι τοιχογραφίες που βρίσκονται σε εξωτερικό χώρο”*.

Παρόλα αυτά, η συχνότητα των εργασιών συντήρησης μπορεί να μην είναι τόσο εύκολη όσο η συστηματική επίβλεψη των έργων, ειδικά στην κατηγορία των τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου. Στο θέμα 2.1.4. αναφέρεται η σημαντικότητα της εξέτασης των τοιχογραφιών ετησίως ή ανά εξάμηνο, για την πρόβλεψη και αποφυγή πιθανών μελλοντικών φθορών.

Στην ερώτηση 13 του ερωτηματολογίου, το 98% επέλεξε “να” στην σημαντικότητα της μελέτης των ιδιαιτεροτήτων των τοιχογραφιών σε ανεξέλεγκτες εξωτερικές συνθήκες. Παράλληλα στο θέμα 2.1.4. της σχετικής βιβλιογραφίας αναφέρεται πως στις τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου, σε αντίθεση με αυτές εσωτερικού χώρου, τα προβλήματα επιδεινώνονται από το γεγονός ότι πολλές τοιχογραφίες είναι ζωγραφισμένες σε μέρη όπου η συντήρηση είναι σχεδόν αδύνατη.

Επομένως, η συχνότητα των εργασιών συντήρησης που χρειάζεται ένα έργο εξωτερικού χώρου εξαρτάται από τα υλικά κατασκευής του, το περιβάλλον στο οποίο βρίσκεται, την σωστή οργάνωση και λήψη αποφάσεων της ομάδας που αναλαμβάνει την συντήρησή του. Είναι σαφές, μέσα από τις περισσότερες περιπτώσεις συντήρησης, ότι οι τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου είναι αυτές που φθείρονται πιο γρήγορα και μοιραία χρήζουν συχνότερης συντήρησης.

5.1.5. Αντίξοες εξωτερικές συνθήκες

Στην ερώτηση 15 του ερωτηματολογίου ζητήθηκε από τους ερωτώμενους να επιλέξουν, κατά τη γνώμη τους, τα πιο σημαντικά αίτια φθοράς που επιβαρύνουν την κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου. Δύο από τις απαντήσεις που επιλέχθηκαν περισσότερο ήταν *“συχνές εναλλαγές υψηλής και χαμηλής θερμοκρασίας”* και *“ηλιακή ακτινοβολία”*. Δηλαδή, κάποιες από τις ανεξέλεγκτες συνθήκες που υπάρχουν στο εξωτερικό περιβάλλον. Όπως επιβεβαιώνει και το θέμα 2.1.5. της σχετικής βιβλιογραφίας η καταστροφή των τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου οφείλεται σε ένα μεγάλο βαθμό στις περιβαλλοντικές συνθήκες, όπως είναι οι ακραίες θερμοκρασίες, οι ισχυρές βροχοπτώσεις, το χιόνι, η συνεχής έκθεση των τοιχογραφιών στην ηλιακή ακτινοβολία, η ατμοσφαιρική ρύπανση, κ.α.

Επίσης, υπάρχει η θεωρία πως οι τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου αποτελούν προσωρινά έργα, γεγονός που έκανε τους καλλιτέχνες να ξεκινήσουν να χρησιμοποιούν χρώματα μη συμβατά με το αρχιτεκτονικό υπόβαθρο του τοίχου και τη χρήση βερνικιών. Αυτά τα υλικά τις περισσότερες φορές είναι μη αναστρέψιμα, θέτοντας έτσι την διατήρηση της τοιχογραφίας σε άμεσο κίνδυνο.

Σε αυτό το θέμα διαπιστώνεται πως το περιβάλλον γύρω από την τοιχογραφία αποτελεί βασικό κίνδυνο, μόνο για εκείνες που βρίσκονται σε εξωτερικούς χώρους, καθώς οι τοιχογραφίες εσωτερικών χώρων είναι ειδικά και συνεχώς προστατευμένες.

5.1.6. Βανδαλισμοί τοιχογραφιών

Στην ερώτηση 15 του ερωτηματολογίου εξετάστηκε ποιο από τα αίτια φθοράς θεωρείται πιο επιβαρυντικό σε τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου. Οι περισσότεροι από τους ερωτώμενους επέλεξαν τον βανδαλισμό.

Οι τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου διαφέρουν πολύ από τις τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου στο θέμα του βανδαλισμού. Μέσα από το θέμα 2.1.6. της σχετικής βιβλιογραφίας αναφέρθηκε πως οι τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου προστατεύονται συνεχώς και έτσι δεν διατρέχουν κίνδυνο να βανδαλιστούν με οποιονδήποτε τρόπο. Στην κατηγορία όμως των τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου αυτό είναι σχεδόν ανέφικτο να αποτραπεί.

Όσον αφορά το γκράφιτι και το μαρκάρισμα, ακόμα δεν υπάρχει σαφής διαχωρισμός. Πολλοί θεωρούν το πρώτο ως είδος τέχνης του δρόμου, ενώ άλλοι βλέπουν και τα δύο ως ενέργειες βανδαλισμού. Σε άλλες περιπτώσεις παίζει ρόλο η τοποθεσία και ο τρόπος στησίματος του έργου. Λόγω αυτής της σύγκρισης δεν είναι ξεκάθαρος ο ρόλος του συντηρητή, τουλάχιστον στην κατηγορία των δημόσιων τοιχογραφιών. Δεν υπάρχει κανονισμός που να καθορίζει με ακριβή τρόπο την διαχείριση τέτοιων περιπτώσεων, δηλαδή τι να απορριφθεί, τι να σωθεί, τι να θεωρηθεί βανδαλισμός και τι έργο τέχνης.

Οι τρόποι συντήρησης τοιχογραφιών που έχουν βανδαλιστεί είναι αρκετά δύσκολοι. Οι περιπτώσεις αφαίρεσης ενός μαρκάρισματος συνήθως καταλήγουν στη μερική ή ολοκληρωτική καταστροφή της τοιχογραφίας. Πολλές φορές ο ίδιος ο καλλιτέχνης έχει προσπαθήσει να συντηρήσει το έργο του. Συχνά υπάρχει η περίπτωση της επιζωγράφισης των μαρκάρισμάτων, που όμως αλλοιώνει την αρχική μορφή του έργου, την αυθεντικότητα των υλικών και την αξία παλαιότητας της τοιχογραφίας.

Αρκετές από τις πηγές του θέματος 2.1.6. αναφέρονται στην τακτική φροντίδα των τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου. Όταν μια τοιχογραφία είναι περιποιημένη και συχνά προστατευμένη από τον κόσμο, είναι πιο δύσκολο να βανδαλιστεί, σε αντίθεση με μια τοιχογραφία παρατημένη και σε κακή κατάσταση. Επομένως, στο συγκεκριμένο θέμα οι δύο κατηγορίες τοιχογραφιών θα μπορούσαν να αποκτήσουν περισσότερες ομοιότητες μεταξύ τους. Δηλαδή, η τακτική φροντίδα, η προστασία καθώς και η τακτική συντήρηση που γίνεται για τις τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου να πραγματοποιείται - στα πλαίσια του δυνατού - και για τις τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου.

5.1.7. Κτήρια που χρησιμοποιούνται και αχρησιμοποίητα

Η ερώτηση 14 του ερωτηματολογίου εξετάζεται σε ποιο είδος τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου έχουν δουλέψει περισσότερο οι ερωτώμενοι. Οι περισσότεροι επέλεξαν την απάντηση *“Τοιχογραφίες που βρίσκονται σε εξωτερική επιφάνεια ναού”*. Όπως φαίνεται από το παρελθόν, οι μεγαλύτερες και συχνότερες επεμβάσεις συντήρησης τοιχογραφιών έπαιρναν θέση σε εκκλησίες και μουσεία. Σύμφωνα με την σχετική βιβλιογραφία του θέματος 2.1.6., σε ορισμένους πολιτισμούς ανακατασκευάζουν κάποια κτήρια και κάποιες φορές οι τοιχογραφίες υφίστανται σε απώλειες ή επιζωγραφίζονται μερικώς ή εξ ολοκλήρου. Σε αυτές τις περιπτώσεις παίζει ρόλο το είδος του κτηρίου. Μέσα από την

βιβλιογραφία παρατηρείται πως στις τοιχογραφίες που βρίσκονται σε κτήρια που χρησιμοποιούνται, είτε είναι σε εσωτερικό χώρο είτε σε εξωτερικό, θα υπάρχει πάντα επίβλεψη, οργάνωση, πλάνο συντήρησης και οικονομική ανταμοιβή. Σε αντίθεση με την περίπτωση κτηρίων που δεν χρησιμοποιούνται πια, καθώς δεν είναι εξασφαλισμένο τίποτα από τα παραπάνω (οργάνωση, πλάνο, επίβλεψη, οικονομική ανταμοιβή). Επίσης, φαίνεται πως τοιχογραφίες που βρίσκονται σε αχρησιμοποίητα κτήρια, θα συντηρηθούν κυρίως αν τα κτήρια ανήκουν σε κοινότητα, δήμο, κτλ. που αναλαμβάνει εργασίες συντήρησης.

Από τα παραπάνω διαφαίνεται πως η συντήρηση μιας τοιχογραφίας κρίνεται περισσότερο βάση του κτηρίου στο οποίο βρίσκεται και όχι τόσο για το εάν είναι μέσα ή έξω από αυτό.

5.1.8. Απόσπαση τοιχογραφιών

Η απόσπαση μιας τοιχογραφίας από τον αρχικό της τοίχο γίνεται συνήθως σε τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου οι οποίες προορίζονταν αρχικά για εσωτερικούς χώρους. Αποτελεί τη μόνη περίπτωση όπου μια τοιχογραφία συγκαταλέγεται και στις δύο κατηγορίες. Σε μια τέτοια περίπτωση τοιχογραφίας, η οποία δηλαδή ήταν σε εξωτερικό χώρο τα υλικά κατασκευής της επηρεάζοντουσαν από τις εξωτερικές συνθήκες, όταν μεταφερθεί σε εσωτερικό χώρο γίνεται ολική αλλαγή στον τρόπο με τον οποίο επηρεάζονται και συμπεριφέρονται τα ίδια υλικά κατασκευής της. Το θετικό είναι ότι στην περίπτωση των εσωτερικών χώρων, είναι πολύ πιο εύκολο και εφικτό να διαμορφωθεί ένας χώρος ανάλογα με τις ανάγκες της τοιχογραφίας από απόσπαση. Αυτό όμως δεν έχει πάντα τα επιθυμητά αποτελέσματα, καθώς υπάρχει κίνδυνος ολικής ή μερικής καταστροφής του έργου.

Από την μια πλευρά, στο θέμα 2.1.8. της σχετικής βιβλιογραφίας αναφέρθηκε ότι η μέθοδος της απόσπασης τοιχογραφιών είναι πλέον μη αποδεκτή για τους περισσότερους συντηρητές, καθώς οι τοιχογραφίες συντηρούνται *in situ*. Η επιλογή της απόσπασης γίνεται μόνο υπό πολύ ειδικές συνθήκες και όταν η τοιχογραφία δεν μπορεί να σωθεί διαφορετικά. Λόγω του ότι, οι κανονισμοί και οι συνθήκες αλλάζουν ανά χώρα, έχει σαν αποτέλεσμα σε κάποιες περιοχές να προτιμάται η απόσπαση περισσότερο από άλλες. Επίσης, τα αποτελέσματα της ερώτησης 17 του ερωτηματολογίου, έδειξαν πως το 67% των ερωτηθέντων απάντησε πως απόσπαση τοιχογραφιών πραγματοποιείται “*ανάλογα με την περίπτωση και το είδος της τοιχογραφίας και μόνο αν δεν μπορεί να γίνει διαφορετικά*”,

ενώ το υπόλοιπο 33% επέλεξε “μόνο εάν δεν γίνεται με κανέναν τρόπο να προστατευθούν επιτόπου και είναι άμεσος ο κίνδυνος”.

Επομένως, στην περίπτωση απόσπασης δεν παίζουν ρόλο μόνο οι συνθήκες, αλλά και το είδος της τοιχογραφίας. Δηλαδή, μια τοιχογραφία που κινδυνεύει άμεσα πιο εύκολα θα αποσπαστεί εάν ανήκει σε κάποιον φορέα πολιτισμικής κληρονομιάς και έχει δοθεί χρηματοδότηση για την συντήρησή της, παρά εάν αποτελεί μέρος της τέχνης του δρόμου.

5.1.9. Συνεργασία συντηρητών με άλλους επαγγελματίες

Στο θέμα 2.1.9. της σχετικής βιβλιογραφίας παρατηρήθηκε πως ο ρόλος του συντηρητή αλλάζει από το μέγεθος και το είδος του έργου που αναλαμβάνει αλλά και από το περιβάλλον.

Στην περίπτωση των τοιχογραφιών εσωτερικού χώρου οι εργασίες είναι συνήθως μεγάλες και χρονοβόρες και η ομάδα συντήρησης αποτελείται από πολλά άτομα τα οποία δεμ είναι όλα συντηρητές. Καθώς η συντήρηση των τοιχογραφιών απαιτεί μεγάλες προκλήσεις, χρειάζεται δυναμικό από εμπειρογνώμονες για τη σωστή συντήρησή τους και πολλές φορές η ομάδα είναι διεπιστημονική, αποτελούμενη και από άλλες ειδικότητες εκτός από αυτήν της συντήρησης. Έτσι επιτυγχάνεται η σωστή αντιμετώπιση πολύπλοκων προβλημάτων.

Στο θέμα 2.1.9. όμως φάνηκε πως ο ρόλος του συντηρητή σε μια τέτοια περίπτωση είναι αρκετά δευτερεύων, ενώ άλλες περιπτώσεις δεν υπάρχουν καθόλου συντηρητές και αποφασίζουν άνθρωποι που δεν γνωρίζουν τίποτα για τη συντήρηση ή τη προστασία μιας τοιχογραφίας.

Στην περίπτωση πάλι των τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου, τα δεδομένα αλλάζουν, καθώς οι ενέργειες συντήρησης δεν είναι πάντα οργανωμένες. Σε πολλές περιπτώσεις η κοινότητα, ένας καλλιτέχνης ή ο αρχικός καλλιτέχνης συντηρεί εξ’ ολοκλήρου το έργο του. Κάποιες φορές υπάρχει συνεργασία μεταξύ καλλιτέχνη και συντηρητών για την συντήρηση της τοιχογραφίας. Η περίπτωση αυτή είναι προτιμητέα, διότι ο συντηρητής μπορεί να προτείνει λύσεις για την βέλτιστη συντήρηση της τοιχογραφίας.

Στην ερώτηση 16 του ερωτηματολογίου ζητήθηκαν τα κριτήρια που θα βελτίωναν την αποτελεσματική προετοιμασία της συντήρησης ενός έργου σε εξωτερικό χώρο. Οι περισσότεροι επέλεξαν την απάντηση “Συνεργασία της ομάδας εργασίας” και “Ορθός προγραμματισμός των υπευθύνων”. *Εικόνες 28, 29 : (Αριστερά) Η καλλιτέχνης Noni Olabisi συνεργάζεται με συντηρητές για την αισθητική αποκατάσταση της τοιχογραφίας της, «To Protect and Serve» του 1995. Οι συντηρητές στερέωσαν το υπόστρωμα και το χρωματικό στρώμα και η καλλιτέχνης ρετουσάρισε τις περιοχές που το χρώμα είχε φθορές. Εικόνες 28, 29 : (Αριστερά) Η καλλιτέχνης Noni Olabisi συνεργάζεται με συντηρητές για την αισθητική αποκατάσταση της τοιχογραφίας της, «To Protect and Serve» του 1995. Οι συντηρητές στερέωσαν το υπόστρωμα και το χρωματικό στρώμα και η καλλιτέχνης ρετουσάρισε τις περιοχές που το χρώμα είχε φθορές.*

Εδώ οι διαφορές των δύο κατηγοριών τοιχογραφιών δεν εξαρτώνται τόσο από το περιβάλλον όσο από την εργασία συντήρησης που θα πραγματοποιηθεί σε αυτό. Σε αντίθεση με τα προηγούμενα θέματα που τέθηκαν από την σχετική βιβλιογραφία, οι συντηρητές φαίνεται να έχουν περισσότερη τάση στην συντήρηση τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου από αυτές εσωτερικού, διότι συνήθως η ομάδα αποκατάστασης του έργου είναι πιο μικρή και υπάρχει καλύτερη επικοινωνία. Βασικό πρόβλημα και στις δύο κατηγορίες είναι η έλλειψη οργάνωσης, κάτι που διακρίνεται και μέσα από το ερωτηματολόγιο.

5.2. Συμπεράσματα έρευνας

Μέσα από την έρευνα της παρούσας πτυχιακής εργασίας εξετάστηκαν οι διαφορές μεταξύ τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου στην πρακτική συντήρησή τους καθώς και η αντιμετώπιση των τοιχογραφιών των δύο κατηγοριών από τους συντηρητές. Επιπλέον, εξετάστηκε κατά πόσο και υπό ποιες προϋποθέσεις η οργάνωση και οι συνθήκες εργασίας για τη συντήρηση τοιχογραφιών της κάθε κατηγορίας είναι κατάλληλες και σε ποιες περιπτώσεις υπάρχουν ελλείψεις και ανεπαρκής οργάνωση.

Όσον αφορά την ενημέρωση των συντηρητών για νέα δεδομένα και τεχνικές πάνω στην συντήρηση τοιχογραφιών, φάνηκε μέσα από ερωτηματολόγιο ότι οι περισσότεροι συντηρητές προτιμούν να ενημερώνονται μέσα από τη συνεργασία με συναδέλφους, αλλά και τη γενικότερη αναζήτηση στο διαδίκτυο πάνω στη συντήρηση τοιχογραφιών. Επίσης,

από την αναζήτηση που έγινε στο Κεφάλαιο της σχετικής βιβλιογραφίας (βλ. Πίνακα 1) φάνηκε πως η αναζήτηση τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου έβγαλε περισσότερα αποτελέσματα, από ότι η αναζήτηση τοιχογραφιών εσωτερικού χώρου. Αυτό συνέβη, όχι επειδή οι εξωτερικού χώρου έχουν παραπάνω πηγές, αλλά επειδή αντιθέτως, οι εσωτερικού είναι δεδομένο ότι αναζητούνται χωρίς τη διευκρίνηση του περιβάλλοντος στο οποίο βρίσκονται. Δηλαδή, οι φράσεις “wall painting conservation” και “mural conservation”, που τελικά είχαν τα περισσότερα αποτελέσματα, αφορούν κατά κύριο λόγο τη συντήρηση τοιχογραφιών εσωτερικού χώρου. Επομένως, οι τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου, όχι μόνο δεν έχουν ελάχιστες πηγές, αλλά σε αντίθεση με τις εσωτερικού χώρου χρειάζεται διευκρίνηση του περιβάλλοντός τους.

Οι βασικότερες διαφορές που παρατηρήθηκαν μεταξύ των δύο κατηγοριών είναι πως οι τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου, και ειδικά οι δημόσιες τοιχογραφίες, κινδυνεύουν άμεσα από το περιβάλλον γύρω τους, δεν προστατεύονται και δεν υπάρχει ένα συγκεκριμένο πλαίσιο ή μια συγκεκριμένη αρχή που να ορίζει αν πρέπει να συντηρηθούν ή όχι. Σε αντίθεση με τις τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου, ότι μια τοιχογραφία εξωτερικού χώρου δεν είναι απαραίτητο θα διατηρηθεί για παραπάνω από 10 χρόνια και ότι θα υπάρξει χρηματοδότηση για την μελλοντική της φροντίδα. Σε αυτή την περίπτωση βασικό ρόλο έχει η αντιμετώπιση ατόμων ή ομάδων και η εθελοντική -κατά βάση- επέμβαση και προσπάθεια συντήρησης των έργων από συντηρητές και μη. Στις τοιχογραφίες εσωτερικού χώρου αντίθετα τα άτομα που παίρνουν τις αποφάσεις για τις ενέργειες συντήρησης, το πλάνο, την εποπτεία και τη χρηματοδότηση των εργασιών είναι συγκεκριμένα.

Μια τοιχογραφία, όσο περισσότερο προστατεύεται και συντηρείται τόσο λιγότερες είναι οι πιθανότητες να βανδαλιστεί, να κλαπεί και φυσικά να καταστραφεί. Λογικό, είναι λοιπόν, οι τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου να κινδυνεύουν περισσότερο από τους παραπάνω παράγοντες καθώς βρίσκονται σε ανεξέλεγκτο περιβάλλον.

Επίσης η προτεραιότητα που δίνεται για την συντήρηση μιας τοιχογραφίας εξαρτάται περισσότερο από το είδος της και όχι τόσο από το περιβάλλον στο οποίο βρίσκεται. Πιο εύκολα θα συντηρηθεί μια τοιχογραφία που υπάγεται σε κάποιον φορέα πολιτισμού, μουσείο ή ιδιώτη, παρά μια τοιχογραφία του δρόμου.

Όσον αφορά την μέθοδο της απόσπασης μιας τοιχογραφίας, αυτή γίνεται κατά κύριο λόγο στις τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου και μόνο υπό ειδικές συνθήκες. Παρόλα αυτά, σε

αυτό το ζήτημα είναι πιο πιθανό να πραγματοποιηθεί μια τέτοια διαδικασία σε τοιχογραφία που υπάγεται σε κάποια Εφορεία Αρχαιοτήτων, παρά σε μια δημόσια τοιχογραφία, που ενδεχομένως λόγω της αραιής ή και ανύπαρκτης συντήρησής της, να έχει μεγαλύτερη ανάγκη απόσπασης.

Τέλος, ανάλογα με την εργασία συντήρησης αλλάζει και ο ρόλος του συντηρητή. Αυτό συνεπάγεται ότι ο συντηρητής δεν είναι πάντα αυτός που θα πάρει τις αποφάσεις και να ακολουθήσει η υπόλοιπη ομάδα. Σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί να μην υπάρχει καν συντηρητής σε εργασίες αποκατάστασης, και να καλύπτουν τη θέση του επαγγελματίες άλλων κλάδων. Το ίδιο ισχύει και για τις δημόσιες τοιχογραφίες, που, λόγω της αβέβαιης πορείας τους στον χρόνο, εάν δεχθούν εργασίες συντήρησης, δεν είναι απαραίτητο πως θα υπάρχει και συντηρητής. Μπορεί να πραγματοποιηθούν εργασίες συντήρησης από εθελοντές, καλλιτέχνες ή και απλούς πολίτες της κοινότητας.

5.3. Προτάσεις για μελλοντική έρευνα πάνω στην συντήρηση τοιχογραφιών εσωτερικού και εξωτερικού χώρου

- Όσον αφορά τις σύγχρονες τοιχογραφίες θα πρέπει, από την δημιουργία τους να γίνεται πλήρης καταγραφή του έργου και των δημιουργών του. Προτείνεται να υπάρχει μια γραπτή συμφωνία μεταξύ καλλιτεχνών και ιδιοκτητών κτηρίου για την εξασφάλιση διατήρησης και προστασίας της τοιχογραφίας. Οι συντηρητές μπορούν να συνεργάζονται με τους καλλιτέχνες, για την συντήρηση των τοιχογραφιών. Η πρόταση αυτή θα ήταν ιδανική στην υλοποίησή της, καθώς θα διατηρούταν πιο σωστά το έργο. Σε κάθε ενέργεια συντήρησης, όπου δεν αναλαμβάνουν ειδικοί, θα πρέπει τουλάχιστον να παίρνουν την γνώμη ενός συντηρητή. Επιπλέον, είναι θεμιτό να ακούγεται πάντα και η άποψη του δημιουργού - καλλιτέχνη, εφόσον είναι εν ζωή, καθώς είναι εκείνος που έχει την πιο ολοκληρωμένη άποψη για το έργο και τη σημασία του και για τα υλικά που έχει χρησιμοποιήσει.
- Εναλλακτικά, μέσω ειδικών μαθημάτων θα μπορούσαν οι ίδιοι οι καλλιτέχνες να είναι εξαρχής εξοικειωμένοι με θέματα τοποθεσίας, έκθεσης, προετοιμασίας του τοίχου, χρήσης κατάλληλων υλικών. Η κατάλληλη προετοιμασία του τοίχου και η χρήση υψηλής ποιότητας υλικών, που είναι και ανθεκτικά και συμβατά με το φως, αλλά και

όσο το δυνατόν αναστρέψιμα, είναι θεμελιώδους σημασίας για την διατήρηση ενός έργου εξωτερικού χώρου στον χρόνο.

- Μια τοιχογραφία εξωτερικού χώρου δεν πρέπει να ζωγραφίζεται: σε τοίχο με δυτικό προσανατολισμό καθώς δέχεται συνεχή έκθεση από υπεριώδη ακτινοβολία, σε τοίχο όπου η οροφή έχει προεξοχή γιατί μπορεί να προκύψουν διαρροές καθώς και σε κτήριο με προβληματική δόμηση. Προτού πραγματοποιηθεί η δημιουργία μιας τοιχογραφίας, θα πρέπει να γίνεται λεπτομερής μελέτη του κτηρίου. Αυτό θα βοηθούσε στην πρόβλεψη μελλοντικών προβλημάτων για τους συντηρητές και θα αύξανε κατά πολύ το χρόνο ζωής της τοιχογραφίας.
- Τέλος, ένας τρόπος πρόληψης και συνεχούς ελέγχου των τοιχογραφιών εξωτερικού χώρου, είναι η προστασία τους από τις κοινότητες στις οποίες ανήκουν. Αυτό μπορεί να γίνει με την ευαισθητοποίηση των πολιτών για τις τοιχογραφίες εξωτερικού χώρου και η συνεχής ενασχόληση της κοινότητας. Η επιθεώρηση, η συνεχής συντήρηση και η περιοδική επεξεργασία είναι απαραίτητες για να διατηρηθεί μια τοιχογραφία σε καλή κατάσταση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

AIC, (2006), Mural Creation Best Practices, πρόσβαση την 7^η Μάϊου του 2021 στο <https://www.culturalheritage.org/docs/default-source/resources/groups-and-networks/mural-creation-best-practices-full-document.pdf?sfvrsn=8ebcb2e3_4>

BBC News, (2019), Banksy tribute to Bataclan terror victims stolen in Paris, πρόσβαση την 4^η Μάϊου του 2021 στο <<https://www.bbc.com/news/world-europe-47017563>>.

Brajer I., (2018), *The problem of vandalism on contemporary outdoor murals and street art, Four Study Days in Contemporary Conservation*, OpenEdition Journal, 5 pp.

Capriotti S., Castro M., Curbelo C., Macchia A., Moreira P., Rivaroli L., Ruffolo S. A., Russa M. F., Vieira E., (2011), *Methods and Products for the Conservation of Vandalized Urban Art Murals*, MDPI, 11pp.

Cather S., (1991), *The Conservation of Wall Paintings*, The J. Paul Getty Trust, 154 pp.

Centre de Conservation Quebec, (2020), Exterior Murals, πρόσβαση την 10^η Απριλίου του 2021 στο <<https://www.ccgouv.qc.ca/index-id%3D291-2.html>>

Drescher T. W., (2004), *Priorities in Conserving Community Murals, The J. Paul Getty Trust*, The Getty Conservation Institute, 14 pp.

Garfinkle A., (2004), *The Legal and Ethical Consideration of Mural Conservation: Issues and Debates*, The Getty Conservation Institute, 22 pp.

Golden M., (2003), *Mural Paints: Current and Future Formulations*, The Getty Conservation Institute, 14pp.

Edelstein B., (2012), *Preservation of Outdoor Public Murals: Research and Public Outreach*, American Institute of Conservation: AIC's Annual Meeting, 4 pp.

Folgarait L., Garfinkle A., Healy W., Shank W., (2010), *Preserving Art in Public Places: A Discussion about Mural Painting and Conservation*, Summer 2003 (Eds: Rainer L., Levin J.) The Getty Conservation Institute, para 5.

Graham K., Spennemann D. H. R., (2007), *The importance of heritage preservation in natural disaster situations*, International Journal of Risk Assessment and Management, 9pp.

Hartin D. D., (2014), *Caring for an Existing Mural*, Canadian Conservation Institute, n.d.

Hansen, S. S. (2014), *Evolution*. In: *Dansk Gade, Kunst*. Ed. L. Korsemann Horne, Lindhardt & Ringhof, 450-461 pp.

Hermens E., Peek M., Wallert A., (1995), *Historical Painting Techniques, Materials and Studio Practice*, The Getty Conservation Institute, 241 pp.

Irizarry A., Peckham S. H., Schneller A. J., (2022), *Sea Turtle Murals inspire Conservation*, State of the World's Sea Turtles, 1pp.

Jokilehto J., *ICCROM and the Conservation of Cultural Heritage. A history of the organizations first 50 years, 1959-2009*, 2011, ICCROM, 198 pp.

Kelly K., (2003), *Mural Painting and Conservation in the Americas: A Symposium*, The Getty Conservation Institute, 3pp.

Lowinger R., Matero F., Rickerby S., (2010), *Preserving In Place a Discussion about the Conservation of Decorated Architectural Surfaces*, In : *Conservation Perspectives : Decorated Architectural Surfaces*, Fall 2010 (Eds: Rainer L., Levin J.) The Getty Conservation Institute, para 12.

Mezzadri P., (2021), *Contemporary Murals in the Street and Urban Art Field: Critical Reflections between Preventive Conservation and Restoration of Public Art*, MDPI.

Pique F., (2010), *The Organic Materials in Wall Paintings Project*, The Getty Conservation Institute, 14 pp.

Pounds J., (2004), *The Gift of Absence: Mural Restoration in a Policy Void*, *The J. Paul Getty Trust*, The Getty Conservation Institute, 10 pp.

Rainer L., (2003), *The Conservation of Outdoor Contemporary murals*, The Getty Conservation Institute, 5 pp.

Rainer L., (2010), *The Conservation of Decorated Architectural Surfaces - Some Perspectives*, The Getty Conservation Institute, 7 pp.

Rockwell C., (1997), *Western Medieval Wall Paintings: Studies and Conservation Experience*, ICCROM, 96 pp.

Schmid W., Walsh M., (2015), *Emergency Conservation Of Medieval Murals In Northern Cyprus: St. Anne's Church, Famagusta, Valencia, Spain, 2013*, Academia.edu, 8pp.

Shank W., (2004), *Before the Paint Hits the Wall*, *The J. Paul Getty Trust*, The Getty Conservation Institute, 8 pp.

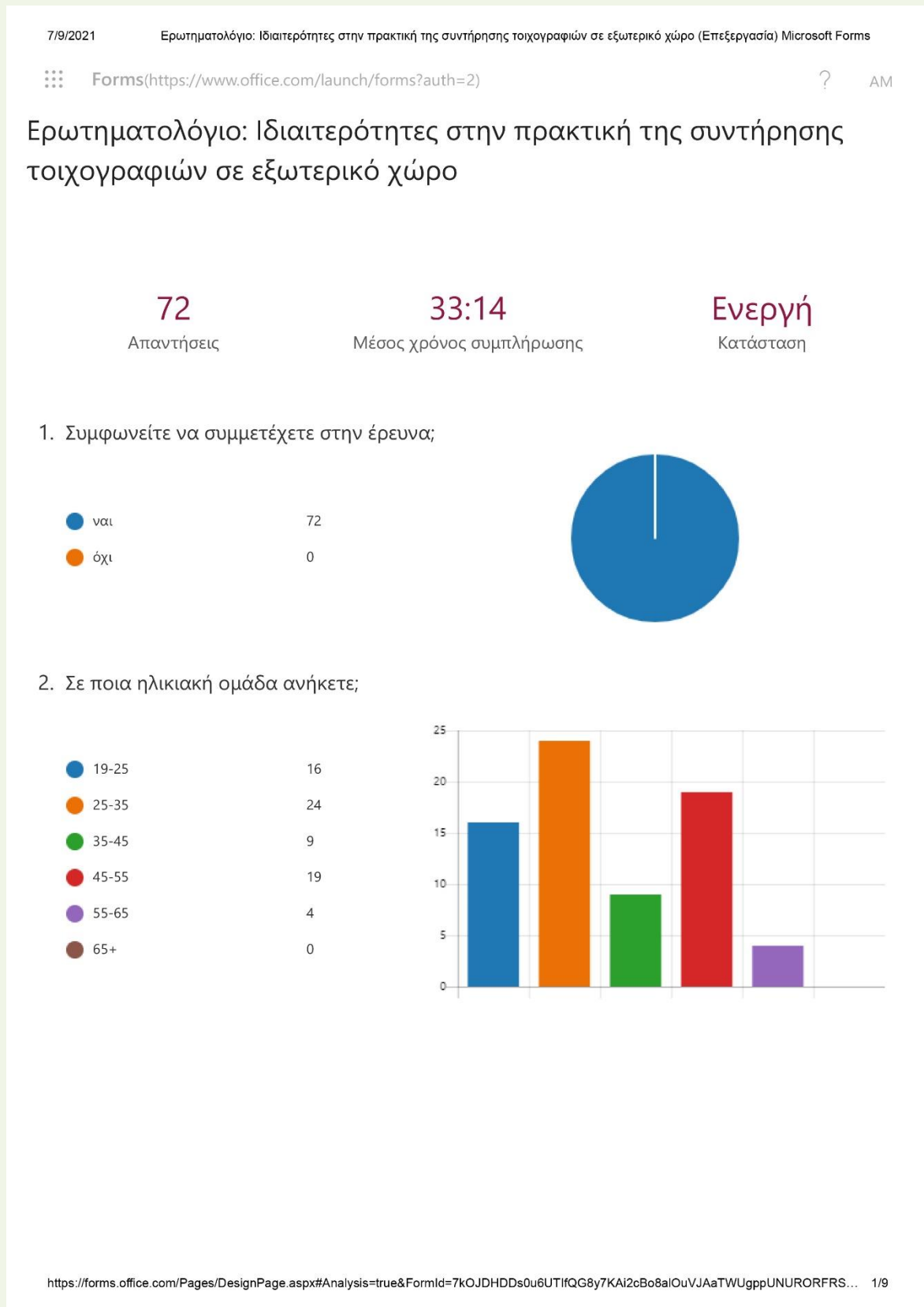
Šeme B., (2008), *The problem of preserving exterior wall paintings on monuments: a comparative study of late medieval painted churches in Bucovina (Romania) and Slovenia*, New Europe College, 75pp.

Waller, R. R., *Cultural Property Risk Analysis Model; Development and Application to Preventive Conservation at the Canadian Museum of Nature*, Edited by Rosvall, J. Vol. 13, Göteborg studies in conservation. Göteborg, Acta Universitatis Gothoburgensis, 2003.

Weber J. P., (2004) *Politics and Practice of Community Public Art: Whose Murals Get Saved?*, The Getty Conservation Institute, 16 pp.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

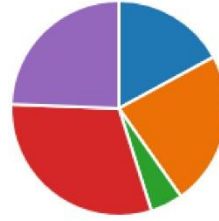
• Αποτελέσματα Ερωτηματολογίου:

3. Είστε :

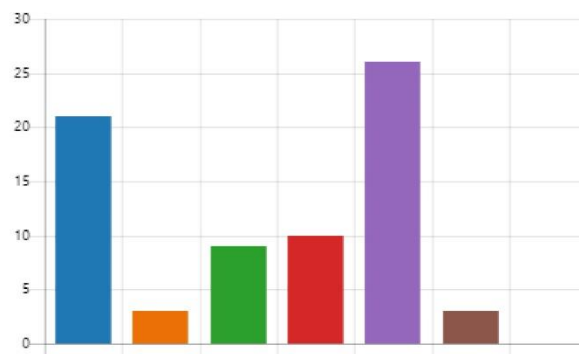
(μπορείτε να συμπληρώσετε περισσότερα από ένα πεδία)

● Επαγγελματίας συντηρητής/τ...	14
● Επαγγελματίας συντηρητής/τ...	19
● Καθηγητής/τρια Συντήρησης ...	4
● Φοιτητής /τρια Συντήρησης Α...	25
● Άλλο	20

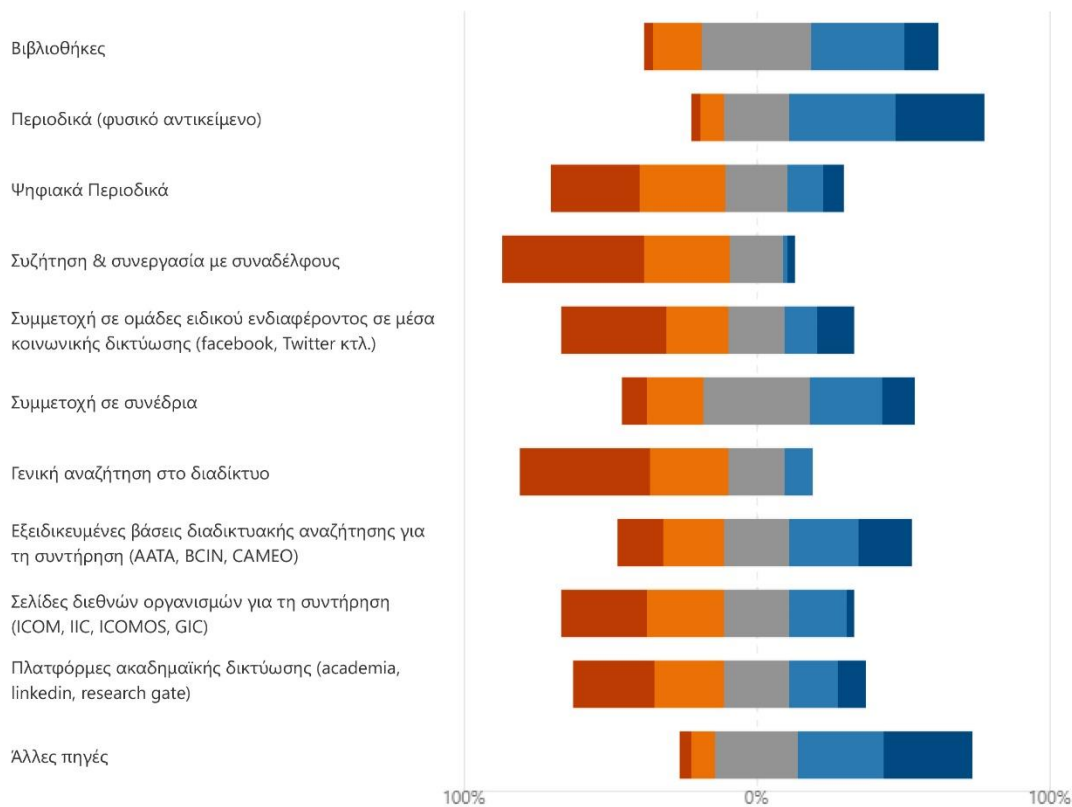
4. Έχετε εμπειρία στη συντήρηση τοιχογραφιών;

● πολύ μεγάλη (περισσότερο α...	21
● μεγάλη (περισσότερο από 5 χ...	3
● αρκετή (2-5 χρόνια)	9
● μικρή (λιγότερο από 1 χρόνο)	10
● ελάχιστη (εμπειρία σε εργασ...	26
● καθόλου	3
● Άλλο	0

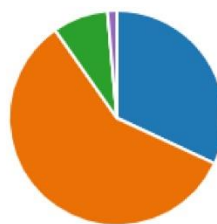
5. Από πού ενημερώνεστε για ζητήματα συντήρησης τοιχογραφιών;
Επιλέξτε τον βαθμό συχνότητας σε κάθε περίπτωση.

■ πολύ συχνά ■ συχνά ■ κάποιες φορές ■ σπάνια ■ καθόλου

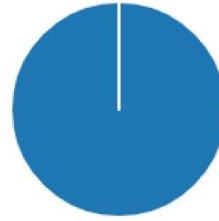
6. Πιστεύετε πως οι διαφορές στη πρακτική της συντήρησης μεταξύ τοιχογραφιών ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ και αντίστοιχα ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ χώρου είναι:

πολλές	23
αρκετές	42
ελάχιστες	6
δεν υπάρχουν διαφορές	0
Άλλο	1

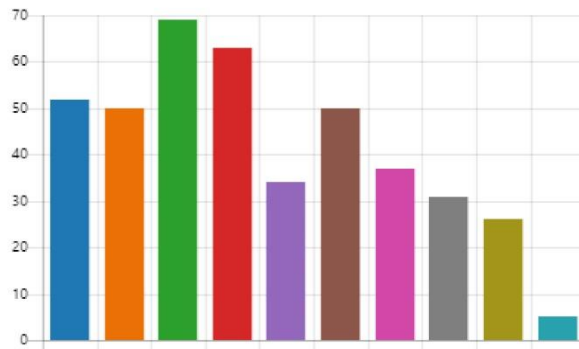
7. Έχει σημασία να γνωρίζει ο συντηρητής τις διαφορές συντήρησης τοιχογραφιών σε ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ και ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ χώρο;

● ναι	72
● όχι	0
● Άλλο	0

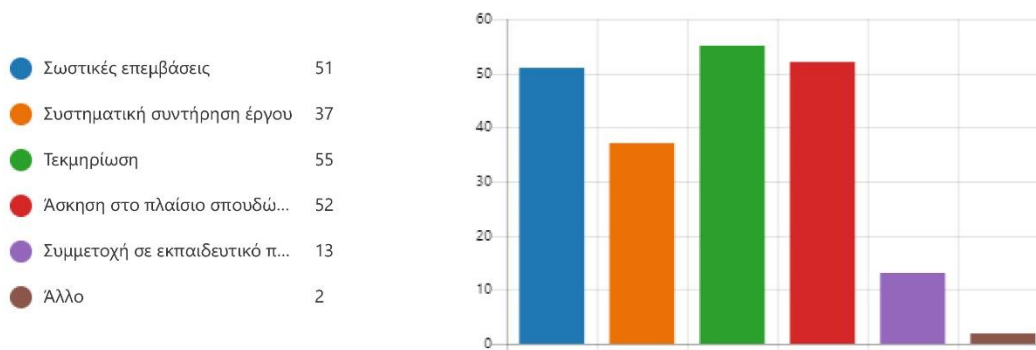

8. Για ποιό λόγο πιστεύετε ότι έχει σημασία ο εντοπισμός των διαφορών μεταξύ των τοιχογραφιών που βρίσκονται σε ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ χώρο από αυτές που βρίσκονται σε ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ; (μπορείτε να συμπληρώσετε περισσότερα από ένα πεδία)

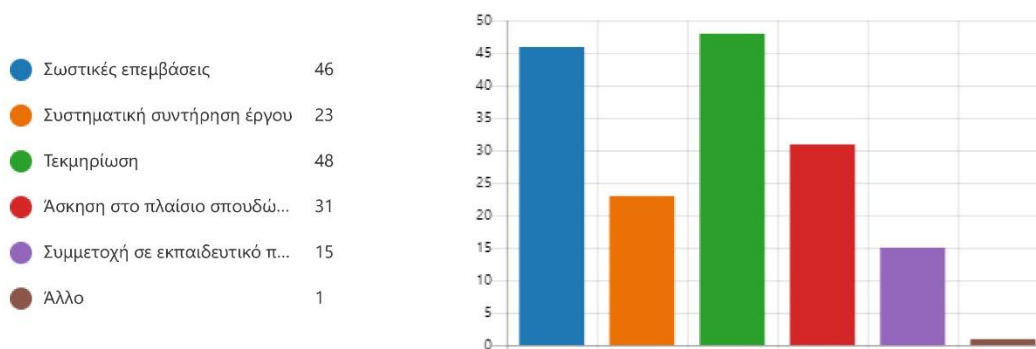
● Επειδή παρουσιάζουν ιδιαίτε...	52
● Επειδή ο σχεδιασμός των επε...	50
● Επειδή πρέπει να ληφθούν υπ...	69
● Επειδή πρέπει να ληφθούν υπ...	63
● Επειδή πρέπει να βρεθεί τρόπ...	34
● Επειδή πιθανόν να χρειαστεί ...	50
● Επειδή χρειάζεται ειδικός χώ...	37
● Επειδή χρειάζεται ειδική προε...	31
● Επειδή χρειάζεται πρόβλεψη ...	26
● Άλλο	5

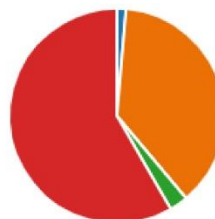
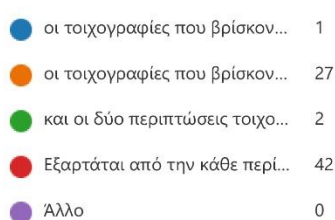
9. Ποιό είναι το είδος συντήρησης/δραστηριότητας που έχετε πραγματοποιήσει σε τοιχογραφίες σε ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ χώρο;
(μπορείτε να συμπληρώσετε περισσότερα από ένα πεδία)

10. Ποιό είναι το είδος συντήρησης/δραστηριότητας που έχετε πραγματοποιήσει σε τοιχογραφίες σε ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ χώρο;
(μπορείτε να συμπληρώσετε περισσότερα από ένα πεδία)

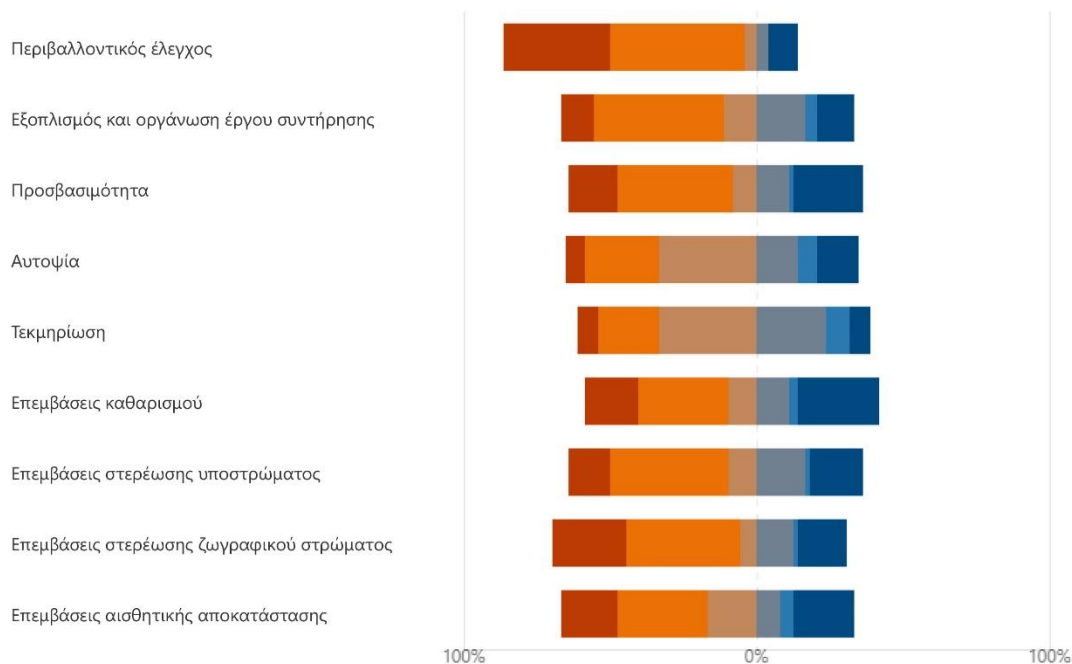
11. Θεωρείτε ότι είναι πιο ευάλωτες με αποτέλεσμα να χρειάζονται συχνότερα ενέργειες συντήρησης...

12. Πόσο πιστεύετε ότι διαφέρουν οι απαιτούμενες ενέργειες/επεμβάσεις συντήρησης σε μια τοιχογραφία ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ χώρου με μια τοιχογραφία σε ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ; Επιλέξτε το βαθμό διαφοράς σε κάθε περίπτωση.

■ πολύ ■ αρκετά ■ δεν υπάρχει διαφορά ■ ελάχιστα ■ καθόλου ■ εξαρτάται

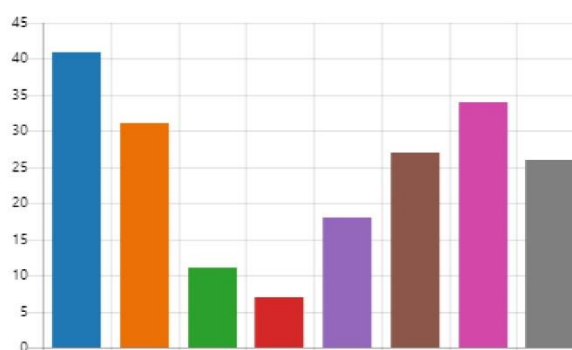
13. Θεωρείτε σημαντική τη μελέτη των ιδιαιτεροτήτων των τοιχογραφιών που βρίσκονται σε ανεξέλεγκτες ΕΞΩΤΕΡΙΚΕΣ συνθήκες;

● ναι 71
● όχι 0
● Άλλο 1

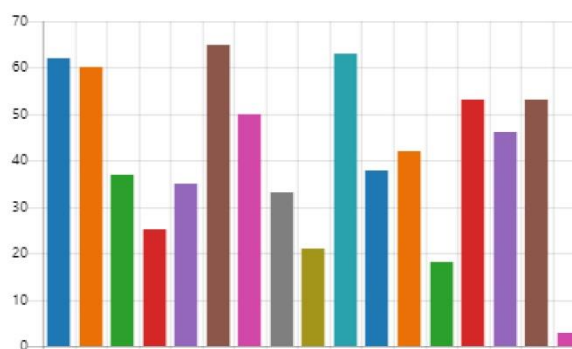
14. Σε ποιά από τα παρακάτω είδη τοιχογραφιών σε ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ χώρο έχετε εμπειρία; (μπορείτε να συμπληρώσετε περισσότερα από ένα πεδία)

● Τοιχογραφίες που βρίσκονται...	41
● Τοιχογραφίες που βρίσκονται...	31
● Τοιχογραφίες που βρίσκονται...	11
● Τοιχογραφίες που βρίσκονται...	7
● Δημόσιες τοιχογραφίες σε εξ...	18
● Γκραφίτι σε εξωτερική επιφάν...	27
● Έργο street art σε εξωτερική ε...	34
● Άλλο	26

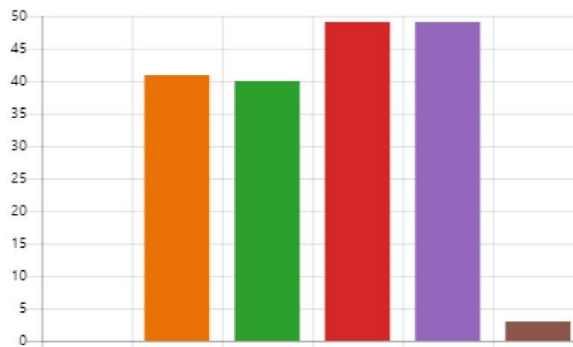
15. Ποιά από τα παρακάτω αίτια φθοράς θεωρείτε πιο σημαντικά για την επιβάρυνση της κατάστασης διατήρησης των τοιχογραφιών που βρίσκονται σε ανεξέλεγκτο ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ περιβάλλον; (μπορείτε να συμπληρώσετε περισσότερα από ένα πεδία)

● Ηλιακή ακτινοβολία	62
● Βροχή	60
● Χαλάζι	37
● Χιόνι	25
● Αέρας	35
● Βανδαλισμοί	65
● Βιολογικές προσβολές	50
● Υψηλή θερμοκρασία	33
● Χαμηλή θερμοκρασία	21
● Συχνές εναλλαγές υψηλής και...	63
● Υψηλή ατμοσφαιρική υγρασία	38
● Ανερχόμενη υγρασία	42
● Χαμηλή ατμοσφαιρική υγρασία	18
● Ατμοσφαιρική ρύπανση	53
● Εγκατάλειψη	46
● Μηχανικές κακώσεις λόγω αν...	53
● Άλλο	3

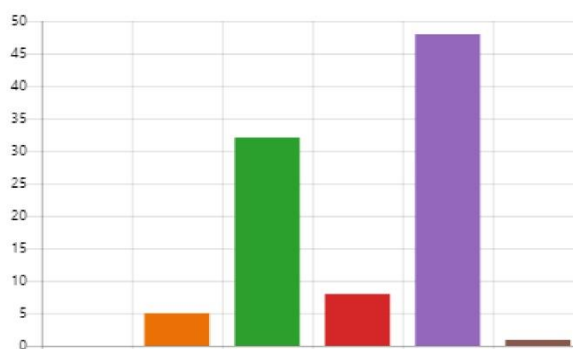
16. Τι πιστεύετε ότι θα βελτίωνε την αποτελεσματική προετοιμασία ενός έργου συντήρησης σε ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ χώρο;
(μπορείτε να συμπληρώσετε περισσότερα από ένα πεδία)

● Δε χρειάζεται ιδιαίτερη προετ...	0
● Η εμπειρία των συντηρητών	41
● Η γνώση μέσω της εκπαιδευτ...	40
● Η συνεργασία της ομάδας ερ...	49
● Ο ορθός προγραμματισμός τ...	49
● Άλλο	3

17. Πιστεύετε ότι η απόσπαση και μεταφορά τοιχογραφιών που βρίσκονται σε ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ χώρο είναι μια αποδεκτή μέθοδος για την προστασία τους;

● Ναι, η απόσπαση και μεταφο...	0
● Όχι, οι τοιχογραφίες είναι αν...	5
● Μόνο εάν δεν γίνεται με κανέ...	32
● Οι εξωτερικές τοιχογραφίες π...	8
● Ανάλογα με την περίπτωση κ...	48
● Άλλο	1

18. Σας φάνηκε ενδιαφέρον αυτό το ερωτηματολόγιο;

● ναι	68
● όχι	1
● Άλλο	2

19. Θα θέλατε να προσθέσετε κάτι;

14

Απαντήσεις

Πιο πρόσφατες απαντήσεις

"Υπάρχει μεγάλη διαφοροποίηση στην επιλογή υλικών συντήρησης ...

"Ευχαριστούμε πολύ! Καλή επιτυχία "

ΤΕΛΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ